

ВІЙНА І СУСПІЛЬСТВО

Україна веде свою вітчизняну війну.

Кожен учасник війни — а ми всі, незалежно від того, хочемо того чи ні, є її учасниками — є співавтором того трагічного колективного вчинку, яким є війна. У кожного з нас своя війна, але кожен з нас на своїй війні відчув високий смисл слова «ми».

Загальні уявлення про таке суспільне явище і такий соціальний конфлікт, як війна, завжди переосмислюються в ході історії, особливо в наш час, коли людство настільки інтегроване і чутливе до загострень і спалахів масових рухів, руйнацій і лиха в найвіддаленіших точках Земної кулі. Усі події у великій і малій політиці мають і мирну, і воєнну семантику, і про кожну війну можна питати, який вона має смисл для її учасників, для їхніх нащадків і для людства в цілому. Все людство живе в обстановці більш чи менш тривожного прихованого чекання чергового воєнного конфлікту, і все ж війна приходить несподівано. І чи не найменш підготовленими до жахів і трагедій війни виявляються гуманітарії, у тому числі філософи. Війна сама привчає нас, її учасників, до себе, робить звичним те, до чого звикати не можна, але й демонструє здатність людей на самовідданість і нечувану готовність до самопожертви, і саме нам необхідно осмислити нашу війну як сукупність мотивацій і наслідків.

Мусимо в цих складних умовах об'єктивно, по-науковому визначити характерні риси та особливості російсько-української війни, джерела того високого почуття самовідданості та риси того миру, який маємо вибороти як наслідок наших змагань.

Звичний для нас поділ воєн на справедливі і несправедливі належить блаженному Августині (а не Ленінові, як нас учили колись); сьогодні це в міжнародному праві піддається сумніву, оскільки війна як така сама по собі є засіб, про легітимність якого важко говорити. І тим не менш наша війна саме така. Коли нинішні політики говорять, що російсько-український конфлікт не має воєнного розв'язання, то хочеться заперечити — адже суто воєнного розв'язання не має жоден конфлікт, і якщо сторона конфлікту не має можливості чинити воєнний опір, вона не має шансів на політичне, дипломатичне і таке інше розв'язання. Смесл соціальних подій часто визначають як суму наслідків цих подій; проте звідси недалеко до небезпечного принципу «мета виправдовує засоби». Смесл війни — це той мир, який настане після війни. Очевидно, що мотивація людей, які щоденно ризикують своїм життям, має бути вирішальним чинником у загальній оцінці воєнної катастрофи. І йдеться не про суб'єктивну оцінку корисності чи вигоди — наша війна мусить вивести нас у ясно окреслені перспективи, що їх ми називаємо європейськими цінностями, інакше нас чекає добре нам знайомий морок «русского мира».

Наша війна справедлива не тільки тому, що вона оборонна і що вона захищає нашу землю. Річ у тому моральнісному змісті, який вона має від початку. Ми воюємо за свободу, наша війна — це продовження нашого Майдану.

Мирослав ПОПОВИЧ

КРУГЛИЙ СТІЛ «ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ»

Анатолій Єрмоленко

Ціннісно-нормативні аспекти сучасної війни

Фукуяма і кінець історії. Хотів би почати свій виступ із того, що Френсис Фукуяма, як відомо, наприкінці 1980-х років опублікував працю з назвою «Кінець історії». У принципі це не було чимось цілковито новим, ця думка була висловлена ще Гегелем і розвинена Марксом. І якщо Гегель «кінець історії» пов'язував із Пруською державою, а Маркс — із комунізмом як завершенням передісторії, то Фукуяма — з перемогою ринкового господарства і демократії у всесвітньому масштабі, вважаючи, що Росія демократичними перетвореннями завершує цей процес. Проте і Гегель, і Маркс, мабуть, дещо погарячкували. Ще більше така оцінка стосується Фукуями, адже те, що відбулося й відбувається в Росії, навряд чи правильно «діагностувати» поняттями демократії, вільного ринку, конкуренції тощо. Хоча згодом Фукуяма і фальсифікував свою концепцію, вона виявилася доволі небезпечною, адже деякі представники соціальних наук Заходу підтримали цю ідею, а чимало західних політиків повірили в те, що Росія з 1990-х років узяла курс на демократичні перетворення. Тому західні країни стали інтегрувати своє господарство в російську економіку, перетворюючись, принаймні енергетично, на заручників Росії. Росія знову пішла колом регресії, колом повернення до домодерних форм рабства, що впливає на загострення ситуації у світі, зокрема й військово-політичної.

© О. БЛІЙ,
О. ЄРЕМЕНКО
А. ЄРМОЛЕНКО,
Т. ГАРДАШУК,
Є. ГОЛОВАХА,
В. КЛИМЧУК,
Р. КОБЕЦЬ
В. КОЗЛОВСЬКИЙ,
Ю. ЛОБОДА,
О. ШЕВЧЕНКО,
О. КУЦЕНКО,
С. МАКЕЄВ,
М. ПОПОВИЧ,
С. ПРОЛЕЄВ,
М. СУНГУРОВСЬКИЙ,
В. ТОРБА
2015

Особливо це позначилося на відносинах із Україною, коли Росія вкотре виявила свою агресивно-експансіоністську сутність.

Маркс і Росія. Проте у Росії така регресія відбувається не вперше. Згадаймо Марксову працю «Історія таємної дипломатії XVIII сторіччя» (*Die Geschichte der Geheimdiplomatie des 18. Jahrhunderts*). Представникам старшого покоління філософів добре відомо, що ця праця Маркса, де він дає оцінку так званому «східному варварству» і «східній деспотії», не була опублікована ані російською, ані українською мовами і не ввійшла до зібрання творів Маркса і Енгельса. Хоча ми пам'ятаємо дискусії за часів «розвиненого соціалізму», присвячені обговоренню так званого «азійського способу виробництва», тематизованого Марксом. Та більшою мірою нас може зацікавити інша Марксова оцінка Росії, яка дається у цьому творі: «Москва виросла і посилилась із жадливої й нікчемної школи монгольського рабства. Її могутність посилюється тільки тим, що в мистецтві рабства вона досягає віртуозності». Звісно, багато можна говорити про таке перетворення Золотої орди на Московську, проте — це вже предмет історіографічних досліджень. У контексті нашого обговорення Марксове висловлення важливе тим, що йдеться тут про регресію до рабства Московської держави, що певною мірою є її історичним кодом. Такою регресією, порівняно з Лютневою буржуазною революцією 1917 року, став Жовтневий переворот, який призвів не тільки до «рефеодалізації» російського суспільства, де місце князів заступили партійні функціонери, а Радянський Союз став реставрацією Російської імперії, а й до форм соціальності, які, поєднавшись із сучасною «наукою й технікою як ідеологією», стали безпрецедентними в історії формами рабства.

Я вважаю, що така регресія, повернення до рабства у так званій *Чорноблакитній орді*, відбувається в Росії й сьогодні, що не тільки є результатом путінської пропаганди, а й визначається соціально-онтологічними чинниками, які можна описати такими поняттями, як «габітус», «життєсвіт» та ін., що відбивають онтологічну налаштованість на екстенсивний розвиток, експансію і, зрештою, на війну. І сучасна агресія Росії проти України — це явище того самого гатунку. Проте я не хотів би, сказати б, «ставити хрест» на Росії у тому плані, що рух до демократії в Росії неможливий з огляду на її «особливий шлях», так звану східнохристиянсько-євразійську цивілізацію. По-перше, історія ще незавершена, а тому це судження не можна верифікувати, по-друге, коли йдеться про регресію, мається на увазі суперечливість розвитку «націй, що запізнились», а тому йдеться тут про суперечливу «модернізацію навздогін», по-третє, такий підхід, — скористаймося термінологією Ю. Габермаса і Т. Ренча, — містить у собі так звану етноцентричну хибу, коли ціннісно-нормативна система редукується до фактичності етнічних особливостей соціального буття і легітимується цією фактичністю,

Гібридна війна. Неоголошену війну Росії проти України називають гібридною війною, яку можна описати поняттями діалектики стратегічної й комунікативної дій. Війна вже за своїм визначенням є стратегічною дією,

адже сам термін «стратегія» походить від давньогрецького *στατήρια*, що в перекладі означає «похід», «експедиція», «мистецтво полководця» і, нарешті, власне «війна». У стратегічній дії інша людина, світ у цілому, звужується до об'єкта, засобу, ресурсу, а у своєму крайньому прояві, на війні, постає як мішень, або ціль (аж ніяк не в Кантовому розумінні). Тут зводиться нанівець такий вимір людської взаємодії, як комунікація, спілкування, діалог, дискурс, спрямовані на досягнення порозуміння. Гібридна війна полягає, мабуть, у тому, що її складно ідентифікувати. Тому її визначають як поєднання традиційних та нетрадиційних способів ведення війни, зокрема:

- традиційних засобів ведення війни (із військовослужбовцями в уніформах, військовою технікою, з поділом на «наших» і «не наших», «своїх» і «чужих», що узагальнюється системними кодами «друг–ворог», з чіткою лінією фронту тощо);
- нерегулярних збройних формувань (повстанців, терористів, партизан та ін.);
- таких типів війни і засобів, як інформаційна війна, кібервійна з використанням сугестивних засобів тощо.

Війна без правил як аномія. Проте, як на мене, головне у визначенні гібридної війни полягає в тому, що вона відбувається як війна без правил, що є логічним продовженням аномії, яка панує у суспільстві загалом. У такій війні стає проблематичною чинність, принаймні з боку агресора, моральних і правових норм. Тому держава, яка веде гібридну війну, укладає оборудку з недержавними виконавцями — бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, формально заперечуючи зв'язок із ними. Наймані державою виконавці можуть робити такі речі, які сама держава-агресор робити не наважується, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися міжнародного воєнного права, зокрема Женевської та Гаазької конвенцій про закони сухопутної війни, домовленості з іншими державами в цій сфері. Не випадково, що положення про «гібридну війну» відсутні у воєнно-правових доктринах і кодексах (статутах) таких країн, як США і РФ. Такого поняття немає і у воєнній доктрині України.

Принцип взаємності. Будь-яка соціальна дія, якою є й війна, здійснюється на підставі певних правил та норм, писаних і неписаних, зокрема й таких, що зафіксовані у військових статутах. Це певна ціннісно-нормативна система, і як будь-яка ціннісно-нормативна система, наприклад, мораль і право, починається з принципу взаємності, який поширюється і на таку специфічну соціальну дію, як військова. Ричард Олдингтон у своєму романі «Смерть героя» зазначив цей принцип взаємності на війні на прикладі вояка, який виносить із поля бою свого пораненого товариша, сподіваючись, що у подібній ситуації і з ним учинять так само. Хоча він і розуміє при цьому, що немає жодної гарантії, що так і станеться. Це такі очікування, які на війні існують як певні закони, правила і домовленості: скажімо, коли оголошується перемир'я для обміну військовополоненими, або відбува-

ються перемовини парламентарів із білими прапорами про те, щоб винести з поля бою поранених і поховати загиблих тощо. Це певний габітус війни як її неписаний закон, угрунтований на безпосередній взаємності. Однак сфери моралі та права не обмежуються принципом простої взаємності й емпіричними очікуваннями, вони будуються на засадах генералізованої взаємності, що викристалізовується у відповідних нормах.

Генералізована взаємність лежить в основі визначення норми як такої, тобто як «генералізованого вираження очікувань» (Н. Луман). Така генералізація виявляється насамперед у моральних нормах, які зрештою сягають рівня універсалізації, що постає, наприклад, у золотому правилі моральності, категоричному імперативі Канта, або принципі дискурсу комунікативної філософії. Вона набуває свого прояву й у правових нормах, зокрема в нормах, що регулюють ведення війни. Такі норми закріплюються в міжнародному військовому праві, міжнародних конвенціях щодо війни. Про це свідчить, скажімо, Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929 року. Як відомо, Радянський Союз свого часу не підписав цієї конвенції і цим нацисти виправдовували відмінність поводження з радянськими військовополоненими і полоненими союзників з антигітлерівської коаліції. Варто нагадати, що статті 2, 3 та 4 цієї конвенції визначають військовополонених як *ув'язнених держави*, яка утримує їх, а не як ув'язнених того *військового підрозділу*, який захопив військовополонених, що і свідчить про рівень генералізації у нормах, що регулюють цю сферу, що забезпечує також право військовополонених на повагу їхньої особи і їхньої честі, право жінок, відповідне матеріальне забезпечення тощо. Те, що відбувається на території так званих ДНР і ЛНР, є порушенням багатьох конвенцій щодо цього. Тим паче, що ці формоутворення не є державами, адже вони не визнані міжнародним співтовариством, що також уможливорює свавільне поводження з полоненими. Ще один аспект у цьому плані полягає в тому, що постійно порушуються будь-які домовленості та конвенції, причому не тільки з боку цих нелегітимних квазідержав. Адже й Росія не виконує їх, а, розпочавши такі гібридні війни, анексію українських територій взагалі, фактично підважує увесь міжнародний правовий порядок, залишаючи поза увагою навіть принцип простої взаємності, тобто те, що і з нею можуть так само вчинити.

Війна як духовно-ідеологічний гібрид. Регресія до домодерних форм відбувається зокрема і в духовно-ідеологічній сфері. Я не випадково поєднав ці поняття, тому що це теж є певним гібридом, така собі вибухова суміш домодерних, модерних і постмодерних форм соціальності, світоглядів та ідеологій. Такими були іспанський та італійський фашизми, які спиралися на ідеологічно деформований католицизм, такими були нацизм і комунізм, що поєднували модерні форми (скажімо, науку) з домодерними міфологічними і релігійними та квазірелігійними віруваннями, постаючи такими собі політичними релігіями. Такою є суміш сучасної російської ідеології й пропаганди і православної релігії, так званий православний фундаменталізм, що

перетворюється на православний фашизм, поєднуючись із фундаменталізмами інших релігій. Об'єднувальним чинником тут постає опозиція, навіть ненависть до Заходу. Про це свідчить той факт, що керманічі РПЦ заявляють, що концепт «прав людини» є «породженням диявола». Свого часу міністр народної освіти і пропаганди нацистської Німеччини Й. Гебельс стверджував, що війна з Радянським Союзом є насамперед світоглядною війною світоглядної держави. І такою світоглядною державою була не тільки нацистська Німеччина, а й Радянський Союз. Подібною світоглядною державою є й Росія, яка веде світоглядну війну.

Ідеологія і пропаганда набувають у таких умовах дедалі більшої віртуозності, трансформуючи у стратегічну дію комунікацію як її перетворену форму, що здійснюється за схемою цілераціональної дії. Така дія постає у вигляді політичних та соціальних технологій, спрямованих не на порозуміння, а на досягнення стратегічних, військових цілей. Зокрема тут використовуються так звані *приховані перлокутиви*, а то й просто засоби введення в оману, що спираються на технології симбіозу пропаганди й реклами. Згадаймо, Гебельс неодноразово зауважував, що в технології пропаганди слід впроваджувати технології реклами. Такі технології застосовуються і в сьогоденній російській пропаганді, як у Дмитрія Кісельова. Це й шантаж перетворити Америку на радіоактивний попіл, такий собі логічний перехід «от лагерной пыли к ядерной». Та здебільшого це відкрита брехня, якою не гребують навіть на найвищому політичному рівні, коли, наприклад, Владімір Путін заявляє, що армія РФ не бере участі у військовому конфлікті з Україною, а потім сам же спростовує цю заяву. Але ще небезпечнішим є використання латентних форм маніпуляції у вигляді *прихованих перлокутивів*. Найпростіший приклад знову-таки з реклами: просуваючи пральний порошок на ринок, рекламник наголошує, що цей порошок кращий від звичайного, а звичайний, пакувальна коробка якого стоїть поруч, добре нагадає пакування найближчого конкурента. У такий спосіб діяла і пропаганда Гебельса, у такий спосіб діє й пропаганда Дмитрія Кісельова, коли події в Україні коментуються в супроводі з візуальним рядом інших подій, підміняючи одне одним.

Така пропаганда використовується і в легітимаційних цілях. Наприклад, апеляцією до історії, зверненням до традиції, історичних прецедентів, подій виправдовуються сьогоденні політичні дії, про що свідчить, наприклад, традиціоналістсько-ідеологічна легітимація російської анексії Криму («сакральность Крыма»), виправдання війни за «Новороссию», коли захоплення українських територій спирається на ідеологеми «исконно русских земель», «славы русского оружия» тощо. За сучасних умов така «легітимація» містить у собі величезні загрози, підважуючи легітимність міжнародного правового порядку загалом. Адже звертаючись до традиції, історії, завжди можна знайти ще давнішу традицію, яка посилює невизначеність і непевність ціннісно-нормативної системи, міжнародного права, непорушність державних кордонів у Європі тощо.

При цьому нівелюється і ціннісно-нормативна оцінка самих історичних традицій, прецедентів та подій. Наприклад, виправданням пакту Молотова—Рибентропа (мовляв, усі держави тоді так само чинили), з якого розпочалася Друга світова війна, Володимир Путін виправдовує порушення Росією status quo в сьогоdnішній Європі. Апелюючи до історичної фактичності, він забуває про те, що в повоєнний період такі дії були засуджені: канцлер Німеччини Вілі Брандт попросив вибачення у громадян Польщі й Радянського Союзу, а президент Польщі Лех Качинський — у Чехії, годі казати вже про Нюрнберзький процес. Тому твердження «історія не має умовного способу» правильне лише частково, воно має сенс тільки в дескриптивно-телеологічному, а не в прескриптивно-аксіологічному аспекті: ми не можемо post factum змінити історичні події, але можемо змінити їх оцінку.

Від «кінця історії» до «кінця Росії»? Проте війни для Росії здебільшого мали неоднозначні, а то й руйнівні, трагічні наслідки, навіть так звані переможні. Згадаймо Кримську війну 1854—56 років, фінансові, економічні, військові наслідки якої були жахливими і, зрештою, привели до суттєвих (хоча й непослідовних і незавершених) реформ; російсько-японська війна спричинила в Росії революцію 1905 року; наслідком Першої світової війни став крах Російської імперії, а Друга світова війна каталізувала розвінчання сталінізму і частковий демонтаж тоталітаризму; війна в Афганістані привела до краху комуністичної імперії. Сподіваймося, що й війна проти України буде якщо й не крахом сучасної Російської імперії, то принаймні стане поштовхом (вкотре!) до демократичних перетворень. Якимось видатний польський кінорежисер Кшиштоф Зануссі в одному з інтерв'ю зауважив: «Відмовившись від імперських зазіхань, Польща тільки й почала жити нормально». Тим більше це стосується Німеччини, яка після Другої світової війни взяла курс на демократичні перетворення, внаслідок чого «демократія в Німеччині існує вже довше, ніж “тисячолітній райх”», як дотепно підкреслив один із німецьких політологів. І доки Росія не усвідомить те саме, вона не житиме нормально, як не даватиме жити нормально й своїм сусідам.

Війна як чинник консолідації українського суспільства. Завершуючи свій виступ, зауважу, що навіть не знаю, наскільки є моральним розмірковувати про війну, не беручи у ній безпосередньої участі. Звісно, війна — це жах! Її не можна виправдати. Війна роз'єднує суспільство, часто-густо «регресуючи» його до найпростіших, навіть архаїчних, стадій моральної свідомості та комунікації, на кшталт «око за око, зуб за зуб», редукуючи людські стосунки та соціальні відносини до кодів «друг—ворог». Проте, сподіваймося, війна є й засобом консолідації нашого суспільства. Після Майдану це, мабуть, ще один потужний єднальний чинник, фактор подальшого формування політичної нації та громадянського суспільства в Україні. І оскільки наша держава ще не стала виразником «субстанційної моральності народного духу», спільного інтересу й загальної волі як *volonté generale*, а здебільшого є уособленням партикулярних, корпоративних інтересів, то вона часто-густо не

виконує своїх головних функцій, зокрема функцію захисту й оборони країни та держави від зовнішніх ворогів. Ці функції здебільшого перебирають на себе волонтери, громадські організації, каталізуючи процес формування громадянського суспільства в Україні. Це чинник консолідації українського народу й у поступі до демократичних перетворень, до перебудови суспільства і держави на гідних людини умовах, тобто на основі нормативної системи, узasadниченої універсалістськими цінностями.

Володимир Климчук

Війна і суспільство. Конфлікт свідомостей

Мої попередники говорили про жах війни, що зненацька заскочила наше суспільство, увійшла в нашу буденність, говорили про війну як аномалію. Оце останнє твердження ставлю під сумнів. Адже йдеться про природу війни, а вона цілком відповідає природі людини, у будь-якому разі її первісному архаїчному стану. Тому у цій темі хочу наголосити на конфлікті свідомостей, архаїчного і модерного мислення, у різних шарах свідомого і підсвідомого, присутніх як у суспільствах, так і в окремої особи.

Прагнення до володарювання, нав'язування власної волі, агресивна поведінка, боротьба за простір і життєвий ресурс, мисливський інстинкт тощо — все це дано природою, залишається у генах, але у той чи той спосіб окультурюється. У пам'яті людства продовжують жити боги війни і помсти, і жоден народ не відмовився від свого героїчного епосу, донесеного до наших днів поемами, піснями, танцями. Читати цей епос можна не лише за естетичними кодами, але й згідно із Фройдом та Юнгом.

Дійсність вражає контрастом — відірвавшись від ноутбуків, люди вдягають бронезилети, що нагадують ранньосередньовічні лати, або, мов шури, зариваються у землю.

Зрозуміло, що новітня техніка змінює характер війни — з «градів» і «ураганів» стріляють по «цілях», а не безпосередньо по людях. Проте сутність залишилась. Про неї писав у «Війні і мирі» «кінік» і «номіналіст» за філософськими поглядами Лев Толстой — попри всі високі слова про честь, вірність присязі, виконання обов'язку, на війні одна людина вбиває іншу, і мистецтво війни є мистецтвом вбивства. Такою ж є і наука війни.

Ясна річ, що номіналістом він був непослідовним, адже високо ставив такі абстракції, як «совість» і «мораль». Не простим був шлях царського офіцера, учасника Кримської кампанії, автора «Севастопольських оповідань» і до пацифізму. Втім, за всього свого миролюбства Толстой у своєму наймиролюбнішому романі оспівав «палицю народної війни», власне подвиг вітчизняної війни. Такої самої, як ведуть зараз українці проти підступного агресора.

Нинішнє керівництво Росії не обтяжене метафізичними рефлексіями Толстого. Достатньо сказати, що інтервенцію здійснюють під гаслом захисту прав людини; це такий собі ходовий оксюморон інформаційної війни.

Ця пропагандистська новація стратегів «суверенної демократії» є зухвалішою навіть за ідеологему «інтернаціонального обов'язку», розроблену свого часу компартійним і кадебістським керівництвом СРСР для легітимації військового вторгнення у численні країни на всіх континентах. А чого варта перлина путінської «новомови» на кшталт «гуманітарних конвоїв» і т. ін.!

Проте для масової свідомості російського суспільства і такі ідеологи не дуже то й потрібні. Беремо своє, виправляємо помилки, припущені Хрущовим і Єльциним, ставимо на місце зухвалих «укрів» — ось провідний меседж, адресований цьому суспільству. Україна завжди була і має бути підконтрольною Москві. Такою є логіка імперії, що будувалась та існувала завдяки «збиранню земель», податі і здирництву. Отже, нинішня війна є ніщо інше як каральна експедиція на територію, народ якої забажав жити своїм розумом, обрав інший (зокрема, європейський) шлях розвитку.

На теренах України сьогодні відбувається геополітичний, цивілізаційний розлам. Наявний конфлікт різних свідомостей. За бажання це неважко помітити навіть тим, хто послуговується марксистською формулою жорсткої залежності свідомості від економіки. Економіка Росії була і залишається архаїчною і вкрай неефективною, бо завжди трималася і тримається нині на «добуванні» — хутра, лісу, риби, вугілля, руди, нафти, газу тощо. Потужний, але вкрай дорогий військово-промисловий комплекс робив її великою державою, але тягнув в економічну прірву. Наука працювала переважно на війну й провокувала її. Війні слугувало й мистецтво.

Свідомість мешканців країни формувалась мілітаристською монархо-вождівською системою управління, нині чекістсько-кримінальною. Культ особи — її невідмінний супровід.

Лютнева революція 1917 року була першою спробою зміни системи. На жаль, невдалою. Більшовицька влада навіть посилила централістські тенденції системи. А от 1991 рік став уже початком кінця останньої імперії світу.

Розпад ще не відбувся, бо, за винятком прибалтів, Москва продовжує контролювати колишні союзні республіки. Але це явище тимчасове. Головне ж — у кризу увійшла сама система. Після відмови від комуністичної ідеології колишня імперія не має жодних важелів, крім шантажу, для утримання у своїй орбіті країн, що проголосили державну незалежність. Поступово Росія входить у повну світову ізоляцію. Дії її керівництва відтепер стають мало прогнозованими.

Для означення сьогоднішнього військового конфлікту можна скористатися відомою літературною метафорою — «війна світів», маючи на увазі конфлікт систем, свідомостей, світоглядів. Україна «відкладається» від Росії саме через ціннісний, цивілізаційний вибір. Слідом за Грузією вона робить сьогодні своє історичне героїчне зусилля з демонтажу системи, а її союзниками стають практично всі країни західного світу. А ще двадцять років тому її називали «островом комунізму».

Україна веде війну на два фронти. Внутрішній фронт, тобто боротьба з кримінально-олігархічною системою, є найважливішою справою для українців.

Навіть при залагодженні (дуже непростому, бо сьогодні не уявляю, наприклад, механізму повернення Криму) військового конфлікту, зволікання з радикальними реформами означатиме повернення у нестерпне минуле. До того ж із «зайвими людьми» і «втраченим поколінням», а найстрашніше — втраченою надією. Але це песимістичний варіант, неприйнятний вже для свідомості більшості українців.

Два Майдани показали, як далеко розійшлися у розвитку суспільної свідомості росіяни та українці. Справжнім свідченням конфлікту свідомостей є не суперечка, а небажання слухати, розмовляти. Фразами на кшталт «Я не хочу цього чути!» або «Я не хочу цього знати!» завершуються телефонні розмови навіть між близькими родичами, розділеними державним кордоном.

Шкода, якої завдає російське керівництво своєму народові, розпочавши війну з Україною, — найбільша з усіх, яких могли б завдати Росії будь-які її найлютіші вороги. Адже вона стала країною-ізгоем, від якої відвертається весь світ. виправити цю ситуацію можуть лише серйозні зрушення у свідомості самого російського суспільства.

Примарні ідеї вкрай вульгаризованого євразійства, «русского мира», «особливого шляху» стоять на заваді оздоровлення, тобто соціальної і політичної модернізації. Дуже шкода, що на них пристала значна частина творчої інтелігенції, що так кволо звучать голоси «західників».

Особливий шлях Росії може завершитись тим, що країни перенаселеного Азійського континенту пред'являть цілком справедливі (за формулою Мальтуса) територіальні претензії до свого малочисельного сусіда, який так неефективно господарює на 1/6 частині світової суші.

З початком Нового часу, зокрема, великих географічних відкриттів, світ почав сприймати себе як планетарну цілісність. Відтоді виникають проекти світового порядку. Для одних — це співробітництво, єдність, партнерство. Для інших — тоталітарне панування. Фашизм, комунізм, сучасний російський імперіалізм, фундаменталізм та їх рецидиви — це, по суті, архаїчні ідеології, спрямовані проти сучасного цивілізаційного поступу, нехай складного і недосконалого.

Архаїка несе особливу загрозу з моменту винаходу зброї масового знищення. Ядерна зброя в руках «яструбів», фанатиків, авантюристів — пряма загроза існуванню життя на планеті.

Олег Білий

Російська агресія і російська «нова людина»

Звернімося ще раз до згаданої А. Єрмоленком праці Маркса «Історія таємної дипломатії XVIII сторіччя» (*Die Geschichte der Geheimdiplomatie des 18. Jahrhunderts*), де він писав, що Московія виросла зі школи монгольського рабства, стала віртуозною у мистецтві раба, і навіть після свого звільнення продовжувала додержуватися ролі «раба, який став паном».

Україна і Росія всі роки незалежності періодично балансували на грані збройного конфлікту. Про це промовисто свідчить низка історичних епізодів. Ще 1991 року лише телефонна розмова Кравчука і Єльцина дала змогу запобігти прямому зіткненню кораблів Чорноморського флоту, які присягнули різним президентам — українському і російському, а 2003 року Путін спробував анексувати півострів Тузла.

З геополітичної точки зору, Україна, так само як і Кавказ, являє собою територію, яку кремлівські стратеги називають південним флангом. Ідеться про контроль над величезним регіоном, необхідним Росії, аби нав'язувати Європі свою енергетичну політику, підважувати вплив Північно-Атлантичного альянсу на шерег нових членів НАТО, таких як Болгарія, Угорщина, Чехія і Словаччина, і таким чином встановлювати регіональну гегемонію.

З демографічної точки зору, Україна могла б стати джерелом постачання кваліфікованої робочої сили до Російської Федерації, яка через стрімку депопуляцію потерпає від радикальної зміни у структурі народонаселення, а саме зміни співвідношення на користь неслов'янських етносів.

З науково-технічної точки зору, Україна має унікальні розробки у сфері військово-промислового комплексу, має солідну конкурентоспроможну базу машинобудівного комплексу. Достатньо сказати, що до останнього часу вона була і, парадоксальним чином, попри українсько-російську війну, ще й досі залишається постачальником комплектувальних для російської оборонки. І не лише через намагання Росії сильніше прив'язати економіку України до своїх геополітичних потреб.

Але головною причиною російської агресії, на мій погляд, є страх разом з Україною втратити той культурно-історичний міф, який упродовж століть живив політику Російської імперії. Це міф про так звану спільну історичну спадщину. Наявність спільної історичної спадщини мала означати лише одне — беззаперечне домінування московської тиранії. На підставі лише історичних образів та історичної фантазії нав'язується думка про єдиний народ.

Уявімо собі, що на підставі згадок про етруську культуру і романське спільне минуле Італія оголосила б про існування єдиного народу, до якого включала б і французів та іспанців, Франція, скажімо, своєю чергою, заявила б про відновлення Імперії Каролінгів у пам'ять про Шарлеманя (Карла Великого), а Великобританія — про розділений єдиний народ, до складу якого б зарахувалися б і громадяни США.

Задля підтримання міфу певна група ідеологів російського шовіністичного імперіалізму розбудувала цілу систему *примусу до сфальшованої історії як примусу до ідентичності*. Задля цього проводились семінари, круглі столи, було ініційовано створення спільного російсько-українського підручника, заплановано спільне відзначення річниці Полтавської битви, встановлення спільного дня Святого Князя Володимира.

На посткомуністичній руїні споруджено ностальгічну утопію — строкату суміш сакралізованих цінностей Радянського Союзу і зужитих цінностей

Російської імперії. Невдалу спробу відживлення *Євразійського проекту* заступила концепція «русского мира». Тут можна говорити про перманентно стимульовану і симульовану ідентичність.

Колись у відомій праці «Ранок магів» Жак Берж'є і Луї Повель написали: «Нацизм — це магія плюс танкові дивізії». Перефразуючи їх, можна було б сказати: «*Русский мир* — це магія плюс ядерні боеголовки». Ідеться про віру у «соціальну магію», що її метою є раціональне обґрунтування проектів, які аж ніяк не можна назвати раціональними, проте такі, які добре підперті зброєю масового ураження.

Річ у тім, що із втратою цього міфу, що може, на думку кремлівських ідеологів, статися внаслідок успішної євроінтеграції України, буде втрачено кількасотрічний фундамент імперської ідеології, без якої Росії годі сподіватися на успішну суспільну мобілізацію. За допомоги цього міфу сучасні кремлівські стратеги вже впродовж тривалого часу відроджували у масовій свідомості комплекс імперської великодержавності, що за умов етнокультурного різноманіття Росії виглядає чи не єдиним способом утвердити *режим політичної ідентичності* на загальнонаціональному рівні. З іншого боку, вони всіляко сприяли руйнуванню національної політичної ідентичності на теренах України, поширюючи засобами інформаційної війни імперські цінності, стимулюючи ностальгію за радянським минулим і всіляко заохочуючи українофобію у Східних та Південних регіонах України.

Ще 1946 року Ернст Касирер констатував, що з початком технічного прогресу у ХХ столітті всі міфи будуть віднині виробляти у той самий спосіб і тими самими методами, якими виробляють гвинтівки або літаки. Виявилось, що це відкриття зберігає виняткову актуальність і у ХХІ сторіччі.

Експеримент Путіна підтвердив тенденцію, помічену німецьким філософом невдовзі після закінчення Другої світової війни. Військове переозброєння і створення армії геополітичного реваншу при цьому було продуктом ментального переозброєння через політичні міфи. *Росія має підвестися з колін; розбудова «русского мира»; православне протистояння моральній деградації Західного світу* — ось кілька головних наративів, які утворили осердя російського шовіністичного міфу.

Ось чому, щоб протистояти новій реінкарнації російського імперіалізму, слід не тільки добре розуміти мету і міфологію кремлівського реваншу, а й окреслити уявлення про антропологічний тип, який щоразу стає рушійною силою реваншистських проектів. Примітно, що у центрі імперських проектів завжди були взірцеві образи нового антропологічного типу: *Übermensch* у пропаганді Третього райху і *Нова людина* у радянській пропаганді. Держава перетворювалась на фабрику з виробництва слухняних індивідів. Наслідки плекання «нової людини» добре відомі. Від Платона, Монтеस्क'є і Касторіадиса відомо: певний політичний режим тримається на певному антропологічному типі. Цей тип об'єднує у собі психологічні і поведінкові риси, що їх режим плекає, виробляє, розвиває, що врешті-решт уможливує функціонування режиму і подовжує час його існування.

Росія розвивається не на ґрунті економічної раціональності, а на ґрунті реваншистського мобілізаційного міфу. Ось чому, наприклад, машинобудування не дало мультиплікаційного ефекту через поширення передових технологій на всю економіку, яка і досі функціонує у жорсткій залежності від сировинних галузей. У зв'язку з цим звернімо увагу на визначення, яке дав сучасній Росії один з її знакових менеджерів Анатолій Чубайс. Він назвав Росію «енергетичною наддержавою». Ця метафора відбила саму суть посткомуністичної еволюції спадкоємиці СРСР. Енергоносії стали для Російської Федерації джерелом профіциту й основою стабілізаційного фонду, а отже, передумовою модернізації армії і, врешті-решт, зняттям геополітичного шантажу та перегляду світоустрою. Нині важливо зрозуміти, що сподівання на демократичний поворот у політичному розвитку Росії — марні. Щоразу дістає підтвердження характеристика, що її свого часу дав К. Маркс системі, яка становить саму суть Російської державності, — «макіавеллізм раба, що прагне узурпувати владу». Ця ментальна особливість і досі формує історичну свідомість російських підданців, є своєрідним кредо «нової російської людини». Саме вона визначає і зовнішньополітичну стратегію Кремля та його господаря. Вся його біографія — від слухняного угодвця ельцинської доби, якого заскочена поразкою 1991 року чекістська спільнота делегувала до демократичного табору у буремні 1990-ті, є яскравим утіленням цієї «нової людини». Насправді ця «нова людина» увібрала в себе якості, вироблені трьохсотрічною історією Російської імперії. А саме — звеличення грубої сили, зневага до публічності, цинізм і аномія. Все це помножено на радянську традицію упослідження особи, криміналізації масової свідомості та індустріалізації брехні. Домінантний антропологічний тип сучасної Росії, можна сказати, колективна особистість, став носієм цінностей мілітаризованого суспільства, головним опертям у мобілізаційних стратегіях путінського режиму. Без нього був би неможливий успіх маніпулятивних технологій і психотронної зброї.

Іншою характерною ознакою російської національної уяви є імітація цінностей та діяльності інституцій. Примітно, що вся історія російських спецслужб від третього відділення до ФСБ рясніє імітаційними проектами. Нагадаю тут лише про деякі з них. Це створення зубатовських «робітничих організацій», які спецслужби Російської імперії на початку ХХ сторіччя задумували як «троля» проти партії соціал-демократів; Ліберально-демократична партія Жириновського, цей багатофункційний проект, що його метою попервах була компрометація ліберальних цінностей у пізньому СРСР і ельцинській Росії. Згодом цей проект став плацдармом для пропаганди імперської політики Кремля. Вкрай промовистою у цьому розумінні є сервільність так званої російської інтелігенції щодо державної влади, масове схвалення так званої «гібридної» війни проти України. Отже, констатуємо: «новий-старий» антропологічний тип посткомуністичної Росії ще не вступив у свій полудень віку. І отже, годі сподіватися на те, що Україна має час на паузу зосередження.

Сергій Пролев: Стосовно антропологічного типу. Як Ви поясните те, що у вимірі ставлення до війни ми мали впродовж тривалого періоду зовсім іншу антропологічну орієнтацію радянської людини, яку я б позначив словами повоєнного часу «Тільки б не було війни!». Це була фундаментальна настанова, на якій базувалося все соціальне життя Радянського Союзу в різноманітних його сферах. Це була суттєва настанова, спричинена травмою Другої світової війни, і без неї країна, яка давала людям надзвичайно низький, майже неможливий рівень життя, не втрималася б. Так, ми можемо жити як завгодно бідно, тільки б не було війни. На цьому трималися і суспільство, і соціальний лад. Маю зауважити, що вторгнення в Афганістан люди аж ніяк не схвалювали; вони не хотіли цього, боялися. Тож ми бачимо, що той тип, про який ви кажете, не є перманентним — щонайменше дискретним. Яким чином, у зв'язку з якими процесами й коли відбувся перехід від повоєнної антропологічної настанови до нинішньої вочевидь масової налаштованості російського суспільства, коли війна сприймається як нормальний стан, ба навіть з певним натхненням («Ми їм покажемо!»), коли є готовність до застосування ядерної зброї. Якби в 1970—80-ті роки керівництво країни заявило, що ми готові застосовувати ядерну зброю, у суспільстві цього ніхто б не схвалив. Натомість тепер є певна натхненність війною. Як відбувся такий перехід?

Олег Білий: По-перше, стосовно зауваження, що ніхто б не схвалив. Річ у тім, що застосування ракетно-ядерної зброї латентно було присутнє у військових доктринах СРСР. Розроблялися спеціальні плани превентивного застосування зброї. Інша річ — так звана громадська думка країни, а по суті ідеологічне шумовиння, яке існувало окремо. Згадані позиції відбивають історію змагання між ідеологічним апаратом комуністичної партії, неефективною ідеологією і дуже ефективним розвитком збройних сил. Конкуренція між збройними силами і партійним апаратом розвивалася ще з часів Тухачевського. І щоразу мілітаристське лобі завойовувало нові позиції. Понад те, свого часу Олександра Яковлева, відомого функціонера доби перебудови, відправили у відставку тільки тому, що він зазіхнув на сакральні цінності російської військової історії. Мілітаристське лобі діяло в Радянському Союзі постійно. Його представники перемогли у 1979, коли йшлося про Афганістан. Так само вони наполягли на введенні військ до Чехословаччини, а раніше — до Угорщини. Крім того, армія завжди потребує, щоб її випробовували. До речі, це теж одна з причин, які зумовили нинішню російську агресію проти України. Приблизно до кінця перебудови вже визначилися позиції так званої військової еліти, тобто мілітаристська домінанта радянської — вже не російської, а радянської — цивілізації стала визначальним чинником відродження саме того антропологічного типу, про який я говорив. Цей тип цементує героїку фільмів радянської доби. Їхня переважна більшість — це фільми про війну. Паралельно розгортався пацифістський партійний дискурс, який виявився геть неефективним.

Переважна більшість суспільних цінностей були побудовані на мілітаристських міфах.

Сергій Пролеєв: Я все ж таки хотів заперечити. По-перше, втручання у конфлікти 1956-го, 1968-го і 1979-го років мало різну природу. Не спинятимось на цьому, але не можна не погодитися, що Радянський Союз був мілітаризованою країною. Утім, у певному сенсі це взагалі російська традиція, бо колись видатний російський історик Сергій Соловйов висловився приблизно так: мовляв, Росія — це поняття не суспільне, не політичне, це поняття військове. Але, попри цю мілітаризованість і економіки, і свідомості, і взагалі життя всієї країни, я все-таки хочу зазначити, що правління Хрущова, — власне, початок його правління, тобто післясталінський період Радянського Союзу — якраз ознаменувалося дуже серйозним ідеологічним зламом. Адаже намір застосувати ядерну зброю і готовність до світової війни — це сталінська ідея, яку продовжувала транслювати так звана антипартійна група, політично знищена 1957 року. Саме після цього розгорнулася послідовна політика боротьби за мир. Так, безумовно, існували ядерні арсенали, і тоді ж спалахнула карибська криза. Якби була налаштованість на війну, то вона б розпочалася. Наголошую, за безсумнівної мілітаризованості країни і свідомості небажання великої війни переважало у суспільстві. Мені все ж таки хотілось би, щоб ми колективно подумали над цим, бо я так і не почув відповіді на питання, як відбувся перехід від антропологічної настанови «тільки б не було війни» до такої, зрештою, готовності навіть натхнення до війни. Ви це пов'язуєте із впливом, умовно кажучи, військово-промислового, мілітаристського лобі, але я хочу зазначити, що це пояснення не спрацює, оскільки Росія після Радянського Союзу, пострадянська Росія була менш мілітаризованою, ніж Радянський Союз. Вплив і ВПК, і генералів був менший, натомість нині ми спостерігаємо суспільну метаморфозу, мілітаризацію свідомості. Хотілося б, щоб ми це осмислили.

Роман Кобець: Мілітаризація означалася тим, що при владі було покоління, яке пережило кілька війн. Це породило глибинний страх перед війною і, відповідно, жертвами, руйнаціями, а отже, волю до миру. Однак, як на мене, ця тенденція була переможена більш глибинною рисою російської ментальності, а саме месіанізмом. Російський месіанізм пройшов певний етап трансформації. Він розпочався з утвердження ідеї Третього Риму, боротьби за те, хто стане справжнім спадкоємцем культури Візантії та істинного християнства. Це згодом переросло у диктатуру пролетаріату на чолі руху переможного історичного прогресу. Після Другої світової війни починає домінувати інший тип месіанізму. Він проростає з упевненості, що Росія врятувала світ від фашистської чуми. І відгомін цього месіанізму як відлуння війни, позиціонування себе як борців із фашизмом, які мають зупинити антикомуністичну архаїчну націонал-радикальну орієнтацію, переймає антиукраїнський дискурс. Усі, хто протистоїть ідеям «русского мира», оголошуються фашистами. А Росія залишає за собою право захисту

гуманістичних цінностей проти «націонал-радикалів», які буцімто відродилися як Фенікс після Нюрнберзького процесу і поступово перемагають в європейських країнах, зокрема у Прибалтиці. Реваншистський умонастрій переміг умонастрої того покоління, яке пам'ятало війну.

Тетяна Гардашук: Тут йшлося про спільноту людей і експеримент, який проводився на Донбасі. Дуже виразною ілюстрацією до цього антропологічного експерименту є фільм Дзиги Вертова «Симфонія Донбасу». Музику до фільму написав Шостакович. І завдяки блискучій операторській роботі сьогодні нам буквально впадають в око історичні зміни архетипів, — ми бачимо, як струмлять потоки мітингувальників-демонстрантів, як скидають бані церков і візуально розпадається образ Божої Матері. Але примітно, що мітингувальники йдуть із гаслами, написаними російською мовою, а на вулицях, якими вони йдуть, вивіски на крамницях — українською мовою. «Симфонія Донбасу» — це надзвичайно багатий матеріал для роздумів, для розуміння ситуації, яку ми зараз переживаємо і епіцентром якої став Донбас.

Віктор Козловський: Щодо мотивів, які пояснюють, чому сучасне російське суспільство є таким агресивним. Річ у тім, що після розпаду Радянського Союзу ця подія дедалі більше сприймалася серед росіян як величезна трагедія. Коли Путін каже, що це величезна трагедія ХХ сторіччя, він, по суті, вербалізує ідею, яка застрягла у свідомості пересічного росіянина, зазвичай далекого від політики. Це відчуття метафізичного приниження є підмурком для реінкарнації ідеї «русского мира» Путіна, який перебуває на вершині цієї піраміди. Дуже промовисто виглядає картинка, коли кремлівський керманіч «пускає сльозу» під гімн Радянського Союзу. Перед нами дуже складна амальгама почуттів, перетворених образів дійсності, яка зараз вибухнула таким жакливим чином. Рано чи пізно такий вибух мав статися. І те, що він стався у 2014 році, є лише збігом обставин. У будь-якому разі, вважаю, що такий вибух агресії, спалах ідіосинкразії до дійсності, сліпе несприйняття історичних фактів — все це було породжено відчуттям втрати імперської величі, яке плекає перший-ліпший російський «сантехнік». Він зазвичай п'є оковиту і теревенить про велич Росії. А для переважної більшості так званої еліти це справжня ідея-фікс, на тлі якої вже не має значення будь-який бізнес, будь-яка економіка.

Сергій Пролев: Хотів би звернути увагу, що в нашому обговоренні відбулося певне розмежування в розумінні мотивів, які спонукають Росію до агресивних дій проти України.

Тема месіанізму, про який сказав Роман Кобець, безумовно присутня. Месіанізм був, є і буде в російській свідомості; до речі, не тільки російській, де він має свій формат. Однак травма Другої світової війни пересилила його на тривалий час. Ефект цієї травми виявив себе у головній, як на мене, соціальній настанові радянського суспільства в усі повоєнні десятиліття практично до кінця СРСР: «Тільки б не було війни». Люди були гото-

ві приймати найзлиденніші умови існування задля забезпечення миру. Тому, до речі, є недооціненим чинник Афганської війни у краху номенклатурного всевладдя та партійної олігархії в період перебудови, що завершилося кінець кінцем розпадом СРСР. Масштаби війни були, начебто, обмеженими, але вона стала потужним чинником, який діяв на все суспільство. Переважно через порушення війною чи не головного пункту неявної соціальної угоди між населенням і владою у вигляді партійно-радянської номенклатури — «ми приймаємо всі обмеження і відверту бідність (тим паче у втішливому супроводі рожевих перспектив), а ви гарантуєте безпеку і мир» — стрімко почав втрачати опору і радянський лад, що вже й без того зазнавав деградації. Саме жаклива травма Другої світової (спільно зі зростанням влади номенклатури) змусила переінакшити натхненний революційний месіанізм всесвітньо-історичного звільнення трудящих у матрицю «мирного змагання двох соціально-економічних систем».

Другий мотив, про який влучно сказав Віктор Козловський, — це мотив травми. Але вже іншої травми — травми розпаду СРСР, краху імперії. Справді вагома, важлива травма, ефект якої не можна недооцінювати. Тут до місця пригадати інший історичний випадок — травму Версальського миру для Німеччини, з якої зросло відомо що. Цікаво, що відбулося своєрідне витіснення однієї травми (повоєнної) іншою (пострадянською). Цим можна пояснити дивне перетворення: населення і країна, що солідарно прожили десь півсторіччя з мантрою «тільки б не було війни», зараз (ідеться про Росію) не тільки без остраху, а навіть з ентузіазмом сприймають перспективу війни. Навіть доктрина превентивного ядерного удару нікого не збентежила. Це цікава тема, на якій немає можливості зараз спинятися; зокрема, на сюжеті своєрідних «щеплень» маленькими переможними воєнними кампаніями (Чечня, Грузія). Зазначу загалом, що поняття, які доводиться застосовувати в аналізі нинішнього конфлікту, — і це стосується всіх прямих та непрямих учасників, — вказують на глибоко невротичну природу подій. Китайці, дивлячись на всі ці рухи росіян, українців, європейців, американців, лише знизують плечима.

Однак поруч із цими двома чинниками — традиційний месіанізм та історична травма — я б звернув увагу ще на дві особливості, які є не стільки причинами, скільки каталізаторами того, що відбувається. Без них реакція б не йшла, навіть за наявності справді вагомих вищеназваних причин (хоча й ці причини — позначені як «мотиви» — аж ніяк не є вичерпними). Перший каталізатор агресії можна висловити навіть формулою: «Немає гідного супротивника». До агресії спонукає відчуття того, що немає серйозної, потужної сили, яка б цю агресію була здатна зупинити. Йдеться не лише про те, що Україна такою силою не уявлялася. Може, не уявляється й дотепер. Такою силою не уявлявся світ, Америка, Європа. Це нагадує психологію царського уряду перед російсько-японською війною початку ХХ сторіччя. «Маленька переможна війна значно поліпшить соціальний стан імперії та

зміцнить режим». Кремлівський режим зараз сприймає весь світ як величину, яка не здатна бути сильним супротивником (Китай, звісно, в цьому питанні виноситься за дужки). Для цього є чималі підстави. І якби світ був тотожний тій нищій бюрократії, яка править на всьому євроатлантичному просторі, розрахунок був би точний. Якби Україна, Європа засвідчили, що вони є таким сильним супротивником, то це одразу стало б перепоною агресії. Коли ти знаєш, що не лише отримаєш гідну відсіч, а можеш сам загинути, то це різко знижує агресивні потяги.

Другий, сполучений із цим моментом, — теж сильний каталізатор, — це позірна економічна (радше сказати фінансова) успішність Росії від початку 2000-х. Просто кажучи, «жирок понаростав». Накопичені нею 500 мільярдів доларів створили відчуття м'язів. А коли країна має м'язи, виникає спокуса ними пограти. Ці два каталізatori відіграли потужну і згубну роль у розгортанні агресії, яка на сьогодні перебуває ще на початковій стадії, і ми ще побачимо, до чого вона призведе.

Олександр Єременко: У мене виникло питання внаслідок нашої дискусії. А чи може оця стратегія рашизму, агресії у принципі бути змінена? Якщо ця стратегія пов'язана з антропологічним типом, про який тут говорили, і не може бути змінена без того, щоб не змінився відповідний соціально-антропологічний тип, тоді напрошується просте, але важливе рішення: треба знищити цей тип. Інший варіант передбачає, що має бути змінена сама стратегія. Тоді варто розміркувати над тим, як могла б змінитись ця стратегія — не внаслідок еволюції Путіна, а внаслідок еволюції російського суспільства. Я пригадую розмову з Луганськими жінками біля захопленої будівлі відділення НБУ. Я намагався їх переконати в тому, що вони чинять злочин, вдираючись до приміщення банку. При цьому посилався на європейські традиції. А у відповідь лунало: «А в нас інші традиції, і вони не можуть бути змінені». Тобто буцімто в принципі традиції не можуть бути змінені. Натомість я їм кажу: Предки сучасних скандинавів були вікінгами. Вони займалися тим, чим займаються сучасні сомалійські пірати. Але ж скандинави спромоглися змінити традиції. Або ж візьмемо Японію. Тут існували самурайські традиції, які також змінилися впродовж демократичного розвитку країни.

Валентин Торба: Я був у Луганську в ту ніч, коли захоплювали СБУ. Не забуваймо про притаманний цьому регіонові комплекс меншовартості, який став психологічним підґрунтям нинішніх подій. Ще рік тому про Луганськ ніхто й не згадував. Кому він був потрібен, той «забутий Богом і людьми» закапелок депресивного регіону? А тепер про Луганськ, «ДНР», «ЛНР» і таке інше говорять щогодини. Що ж до традицій, то це загалом дуже ув'язлий у спантеличеній свідомості наратив: «Наши деди воевали». Про які традиції йдеться? На мій погляд, насамперед про незужиту традицію меншовартості. А оті георгіївські стрічки — лише її поверхневі атрибути, щось на кшталт тотемів.

Микола Сунгуровський
**Російсько-український конфлікт
і пошуки раціональної системи забезпечення
національної безпеки**

Російсько-український збройний конфлікт можна характеризувати як «війну чужими руками» або «війну керованого хаосу» — сценарій російської державної політики відновлення статусу Росії як світової держави, який неможливо реалізувати без утримання України в орбіті її впливу.

Росія прагне нав'язати власне бачення причин конфлікту і способів його врегулювання. Спостерігаємо також нестандартне використання нею широкого спектра засобів «м'якої» та «жорсткої» сили, форм і способів їх застосування: від завчасного, цілеспрямованого, але опосередкованого (руками попереднього проросійського керівництва України) руйнування системи управління, ключових елементів сектору безпеки; потужної пропагандистської кампанії, спрямованої на російську, українську та світову аудиторію; до застосування «енергетичної зброї», економічного тиску, а також матеріальної та організаційної підтримки силових акцій сепаратистів і безпосередньої участі в них власних сил і засобів. Поступово, мірою виснаження сил сепаратистських (терористичних) угруповань, ці акції перетворилися на прямі збройні зіткнення російських підрозділів «у відпустці» (або тих, що «заблукали») з підрозділами українських силових структур.

Цілями агресії Кремля є:

— захоплення територій: *максимум* — південно-східних областей України, відсіч її від моря шляхом утворення дуги з виходом на Придністров'я («Новороссиї»); *мінімум* — анексія Криму та перетворення півострова на військову базу (з можливим розміщенням тактичної ядерної зброї) як контрзахід розширенню НАТО; внесення до анналів історії прізвища Путіна як «збирача земель руських»;

— запровадження в Україні підпорядкованої Кремлю маріонеткової влади або створення ситуації, що надає потужні важелі впливу на неї (варіанти: федералізація України з утворенням проросійськи орієнтованих суб'єктів або утворення у складі унітарної України суб'єктів з особливим статусом, який дає змогу здійснювати самостійну зовнішньополітичну та економічну діяльність; утворення контрольованої Росією зони «замороженого» конфлікту);

— блокування євроінтеграційного курсу України (в ідеалі — зміна його на євразійський), утримання її в орбіті російського геополітичного інтересу;

— отримання економічних переваг (здешевлення проекту «Південний потік»¹, отримання доступу до шельфового газу, української газотранспортної системи, активів стратегічно важливих підприємств);

¹ На час проведення круглого столу Росія ще не відмовилась від проекту «Південний потік».

— визнання Заходом ролі Росії на світовій арені та її права мати зону власних інтересів, отримання з його боку поступок і привабливих пропозицій.

Для України цей конфлікт є війною за незалежність, збереження територіальної цілісності, відстоювання гідного місця у світі. На сьогодні наслідками збройного конфлікту для України стали масові жертви, економічні втрати, анексія Криму і втрата контролю над частиною території Донецької і Луганської областей.

Крім протиборства із зовнішнім агресором, Україні доводиться боротися і з внутрішніми «ворогами»:

— з проросійською «п'ятою колоною» у лавах політичної еліти, в державних органах і силових структурах;

— з протистоянням амбіцій партійних лідерів, які штучно ділять суспільство (що сприймається суто як електорат) за політичними уподобаннями;

— з перевагою регіональної ідентичності над державною — що, проте, не зашкодило патріотам практично всіх регіонів України стати активними учасниками Майдану, а пізніше виступити на захист Батьківщини від російської агресії;

— з різноспрямованим впливом лобістських груп, що відстоюють бізнес-інтереси олігархічних кланів;

— з корумпованим і забюрократизованим державним апаратом, який не сприяв, а, навпаки, гальмував на початкових етапах конфлікту розгортання та легалізацію патріотичного руху самооборони та водночас зберігав і опановував старі корупційні схеми.

Початковий кремлівський задум «бліцкригу» зазнав невдачі через помилки в оцінках реакції українського суспільства та західних держав. На сьогодні Росії вдалося анексувати Крим (але не домогтися визнання законності цієї анексії), значною мірою дестабілізувати ситуацію та захопити частину територій Донецької і Луганської областей. Замість досягнення решти цілей Росія втратила значну частину «руського мира», отримала зміцнення сил НАТО у Східній Європі, зазнає економічних втрат від санкцій і приєднання Криму.

Але при цьому немає жодних ознак відмови Путіна від реалізації згаданих вище кінцевих цілей. Він достатньою мірою контролює ситуацію і має достатньо сил — за умов їх браку з українського боку, вміння управляти ними та рішучості державного керівництва — для підтримання необхідного йому рівня напруженості. Проте нав'язана українському керівництву думка про абсолютну перевагу російської армії є помилковою² — як за кількіс-

² Мається на увазі вислів П. Порошенка про непорівнянність українських і російських військових спроможностей з нарощування сил. Наслідком (чи передумовою) цього стало наполегливе впровадження ним мирного плану врегулювання конфлікту — за відсутності будь-яких зустрічних кроків з боку Кремля. Проте оцінки вітчизняних та

ною оцінкою російського військового потенціалу, так і з урахуванням потреб його застосування найближчим часом. Особливо з огляду на досить імовірну дестабілізацію ситуації в Центральній Азії та на Північному Кавказі навесні 2015 року. Водночас важелі економічного, енергетичного, інформаційного впливу залишаються істотними.

Сценарій наступних дій Кремля в найближчій перспективі може передбачати:

— використання захоплених територій Донбасу як плацдарму для поглиблення та поширення нестабільності на інші регіони України, користуючись: політичною боротьбою партій під час виборчої кампанії; інфільтрацією сепаратистів, радикально налаштованих елементів і диверсійних груп, що потрапляють до інших регіонів з потоками біженців; протестними настроями громадян на тлі економічних негараздів; дезорганізацією діяльності державної влади внаслідок заходів з люстрації та реформ державного апарату; незадоволенням патріотично налаштованих добровольців — учасників АТО та інших представників силових структур політикою центральної влади (підбурення їх до державного перевороту);

— проштовхування до нового складу Верховної Ради підконтрольних представників, утворення в парламенті проросійськи налаштованих депутатських груп, використання їх для гальмування реформ і дискредитації української влади в очах громадськості і світової спільноти;

— демонстрація посилення угруповання військ на україно-російському кордоні і в Криму, започаткування (або імітація) наступальної операції з метою силового створення чи «запровадження» транзитного коридору до півострова з наступним його розширенням і захопленням суміжних територій.

Дії і плани російського керівництва, а також потенційні загрози та суттєва невизначеність розвитку подій на глобальному та регіональному рівнях вимагають від України не лише негайних і рішучих дій у відповідь, але й побудови у перспективі міцної і надійної системи забезпечення національної безпеки. Але для цього замало врахування досвіду поточного та навіть усіх попередніх конфліктів такого типу — це було б відповіддю на попередні війни, але не на потенційно можливі загрози.

Україні потрібна система забезпечення безпеки, спроможності якої перекривали б (мірою ресурсних можливостей) максимально широкий спектр загроз. Понад те, Україна не має ресурсів на навчання на власних помилках та їх виправлення, тому ці помилки краще опрацювати на папері, ніж на практиці.

Часто можна почути твердження, що невизначеність ситуації заважає формуванню будь-якої більш-менш досконалої системи. Так, подолання чинника невизначеності є важкою справою, але не неможливою та не непо-

іноземних експертів свідчать про переоцінку російського потенціалу. Див., наприклад: *Hedenskog J., Pallin C.V. Russian Military Capability in a Ten-Year Perspective. — 2013. — FOI-R-3734-SE. — Dec. 2013.*

трібною. Там, де є потреба, рано чи пізно з'являється й результат. Якщо не подолати, то хоча б звузити зону невизначеності можна за рахунок розробки відповідної методології, побудованої на засадах структуризації проблемної галузі і «технологізації» процесу створення (реформування) системи захисту від загроз.

Етапами технології створення такої системи є послідовні відповіді на питання: «Що захищати?», «Від чого захищати?», «Чим захищати?», «Які ресурси потрібні для захисту?».

Що захищати?

Якщо погодитись із визначенням загрози як *чинника (сукупності чинників), вплив якого (яких) призводить до повного або часткового унеможливлення реалізації національних інтересів*, то об'єктом захисту є саме національні інтереси. Але для визначення у подальшому найбільш повного спектра загроз перелік їх об'єктів має бути якомога ширшим. З цього погляду національні інтереси доцільно уявити у вигляді складових, кожна з яких може стати об'єктом загроз і відповідно захисту від них:

1. *Ціннісні засади*, в рамках яких формується усвідомлення життєво важливих потреб та інтересів.

2. *Предмет інтересів* — стратегічні цілі, визначені у термінах бажаних кінцевих результатів.

3. *Суб'єкти інтересів* — їх носії та виразники, якими є людина, суспільство, бізнес, держава і відповідні інституції.

4. *Процеси реалізації інтересів* — сукупність методів, технологій, ресурсів (людських, фінансових, матеріально-технічних, організаційно-правових, інформаційних тощо), за рахунок яких досягаються кінцеві результати.

Від чого захищати?

Для того, щоб у подальшому перейти до формування системи сил і засобів захисту, важливо мати уявлення не лише про саму природу загроз, але й про технологію, сили та засоби їх реалізації. Під цим кутом зору загрози доцільно розглядати у вигляді таких складових:

1. *Носії загроз* — суб'єкти³ (активні чи пасивні сторони-агресори), які переслідують цілі, що суперечать національним інтересам України, дії яких можуть негативно вплинути на суб'єкт, предмет і процес реалізації її національних інтересів.

2. *Причини виникнення загроз* — суперечності між цілями різних суб'єктів та способами їх реалізації. Джерелами суперечностей є умови, що призво-

³ Наведену методику можна застосовувати й у випадках, коли носіями загроз є певні «не соціальні» елементи: природні, технічні небезпечні об'єкти, збудники хвороб тощо. У цих випадках йдеться про «пасивного носія загрози» (або «пасивну сторону-агресора») — на відміну від активних носіїв (сторін), що мають антропогенний характер. Але при цьому важливо враховувати той факт, що опосередкованим джерелом і причиною «пасивних» загроз може бути діяльність (бездіяльність) самого суб'єкта інтересу — людини, суспільства, бізнесу, держави.

дять до їх появи. Існування кожного суб'єкта (людини, суспільства, бізнесу, держави) пов'язане з його відносинами з іншими суб'єктами соціального та об'єктами природного оточення. Наявність політичних, релігійних, етнічних, культурних, поведінкових особливостей, звичок, традицій, явищ може відбитися на погіршенні та навіть радикалізації цих відносин і перетворитися на суперечність, спричинити напруженість, призвести до конфліктів.

3. *Динаміка ескалації загроз* — послідовність наступних етапів:

— *зародження суперечностей*: цілі та наміри сторін ще відкрито не суперечать одні одним, але вже накопичуються умови, які можуть призвести до виникнення суперечностей;

— *наростання напруженості*: суперечності між цілями сторін є вже очевидними, суперечливі способи досягнення цілей вже реалізуються, сторони починають протидіяти одна одній, наслідки цього ще не є відчутними або можуть бути мінімізовані, але сторони (одна зі сторін) ризикують зазнати істотних втрат;

— *початок прояву загрози* (передконфліктна ситуація): суперечності та напруженість у відносинах сторін перетворюються на дійовий чинник, який починає впливати на національні інтереси, їх носіїв; способи реалізації цілей носіїв інтересів і загроз уже починають негативно впливати один на одного; результати цього впливу є неприйнятними для однієї або обох сторін; але ще існує можливість (у тому числі через вплив третьої сторони) досягти порозуміння між ними;

— *виникнення та розвиток (ескалація) конфлікту*: суперечності між сторонами вже не можна усунути; внаслідок цього сторони реалізують свої цілі всупереч одна одній, у тому числі силовими засобами;

— *завершення конфлікту* (постконфліктна ситуація або перехід до «нейтрального» стану — співробітництва або співіснування сторін): конфлікт уже врегульовано; інтереси сторін і способи їхніх дій вже не є суперечливими, що, проте, не виключає втрат для однієї чи обох сторін. Можливі ситуації, коли конфлікт «начебто врегульовано», але суперечності до кінця не усунено, що означає консервацію ситуації на рівні другого чи третього етапів («заморожені» конфлікти) та не усуває ризику нової ескалації загрози.

Звичайно, виокремлення зазначених етапів є досить умовним і запропоновано суто для цілей аналізу. Реальне життя є набагато різноманітнішим (особливо з урахуванням постійного взаємного впливу в координатах «інтерес — загроза — захист»), ніж набір ситуацій, які можна описати за допомоги запропонованої схеми. Тим паче, що на практиці ці етапи досить тісно переплітаються, комбінуються, а вирізнити переходи між ними дуже складно. Тому на додаток до зазначених можна використовувати характеристики «проміжних» етапів: імовірність переходу загрози з етапу до етапу; наявність потенційної можливості (ризик) виникнення суперечностей, загроз; перманентна ескалація суперечностей, загроз, конфлікту тощо.

Проте, незважаючи на зазначену умовність виокремлення етапів ескалації загроз, використання такої схеми має велике практичне значення. Це

дає можливість передбачити потребу залучення специфічних сил і засобів для запобігання і протидії загрозам. Недостатня увага до початкових етапів призводить до того, що сторона-жертва змушена залучати дедалі більші сили, засоби, ресурси, відволікаючи їх від інших важливих сфер життєдіяльності суспільства.

4. *Спосіб реалізації загроз* — дія чи послідовність дій носія загрози, що може завдати шкоди національним інтересам, їх суб'єктам, процесу їх реалізації. Попередній аналіз об'єктів і носіїв загроз дає змогу оцінити потенціал загроз, спрогнозувати способи їх впливу (методи, залучені сили, засоби) та, в кінцевому підсумку, визначити потрібні заходи, сили та засоби протидії.

5. *Можливі наслідки впливу загроз* — негативні зміни або відсутність бажаних позитивних змін у реалізації національних інтересів. Наслідки, як і характер загроз, можуть мати, наприклад, політичний (погіршення стосунків з іншими країнами, обмеження державного суверенітету), економічний (виснаження валютних, матеріальних резервів), воєнний (зниження оборонного потенціалу, анексія території), екологічний (кліматичні зміни, зниження родючості земель), соціальний (пауперизація, демографічна криза), інформаційний (руйнування інформаційного простору), а найчастіше — комплексний характер. На кожному з етапів ескалації вони матимуть специфічні форми, розмір, масштаби.

Чим захищати?

Система забезпечення національної безпеки — це організована сукупність суб'єктів (державних і недержавних інституцій), їхніх спроможностей, які об'єднані цілями та завданнями захисту національних інтересів, застосовуються і здійснюють свою діяльність відповідно до визначених законодавством функцій, повноважень, норм і правил. Синонімічним поняттю «система забезпечення національної безпеки» є «сектор безпеки»; близьким (але більш вузьким) — «система захисту».

Ключовим елементом є спроможності з виконання суб'єктами захисту функцій протидії загрозам. Повнота набору спроможностей залежить від повноти аналізу згаданих вище сутностей (інтересів і загроз). Для спрощення процесу їх визначення можуть бути використані такі наративи:

— *придатність до розгортання та готовність до застосування сил* — часові і просторові параметри процесів розгортання і приведення сил у готовність до застосування, кількісні та якісні показники самих сил;

— *ефективність застосування* — показники результативності застосування за прямим призначенням (визначається характером завдань);

— *мобільність* — часові і просторові показники здатності сил до переміщень;

— *сумісність* — придатність сил до спільного використання і взаємодії;

— *керованість* — охоплення управлінням процесів (сповіщення, підготовки, застосування, забезпечення, контролю) і структурних рівнів систе-

ми захисту (воєнно-політичного, стратегічного, оперативного, тактичного); рівень міжвідомчої взаємодії органів управління; вимоги до кількісних і якісних показників управління;

— *інформаційна насиченість* — наявність джерел інформації, технологій отримання, передачі та обробки даних; вимоги до показників цих процесів;

— *всебічне забезпечення* — кількісні та якісні показники всіх різновидів оперативного та логістичного забезпечення;

— *захищеність і живучість* — потайність і маскування, стійкість, уразливість і захищеність сил і засобів від певних різновидів впливів носія загрози та оточення, відновлення дієздатності, наявність резервів;

— *сприйнятливність до соціально-економічного оточення* — здатність діяти в певному соціально-економічному оточенні (всередині країни та за кордоном), запобігати негативним впливам і використовувати позитивні передумови.

Які ресурси потрібні для захисту?

Ресурсна база захисту від загроз також може бути подана у вигляді певної структури:

— *людські ресурси* — кількісні та якісні показники особового складу; вимоги до його професійного та морально-психологічного рівня; система підготовки кадрів; принципи комплектування; умови та мотивація проходження служби (фінансове, матеріально-технічне, соціальне забезпечення військових і цивільних службовців);

— *знання та інформація* — всі різновиди даних про стан і розвиток ситуації, дії сторін, інформаційні технології отримання, обробки, використання даних, підготовки та формування рішень;

— *матеріально-технічна основа* — обсяги, різновиди та якісні показники систем озброєнь, техніки та майна;

— *організаційно-виконавча система* — функціонально орієнтовані підсистеми прийняття політичних рішень, планування, моніторингу та аналізу ситуації, вибору альтернативних способів дій з погляду як ефективності системи захисту, так і її економічності; органів управління відповідних рівнів; функціональна структура сил;

— *інфраструктура* — допоміжні підсистеми та об'єкти, їх характеристики, зокрема вимоги до підсистем військової освіти, підготовки та комплектування сил і резервів, пропускної спроможності транспортних магістралей, промислової бази тощо;

— *нормативно-правові засади* — міжнародні (договори, угоди, домовленості) та національні (закони, нормативні та регуляторні акти) документи, що визначають порядок життєдіяльності та застосування системи захисту та її складових; їх повнота, достатність і несуперечливість;

— *фінанси* — своєчасно та в потрібних обсягах виділені кошти на створення всіх різновидів діяльності системи забезпечення безпеки.

Звичайно, така структуризація проблемної галузі не дає відповіді на всі поставлені питання. Але вона дає можливість «розкласти» поступово накопичувану інформацію по структурних «шухлядках», пов'язаних логікою процесу захисту від загроз, поступово відтворюючи загальну картину, максимально наближену до реальності.

Сергій Пролеєв: Пане Сунгуровський, в мене виникає питання щодо методології Вашого підходу до розуміння державної безпеки. Чи не вважаєте Ви її вразливою? Поясню. Ви змалювали нам суто розсудкову модель аналізу війни, зокрема відзначили, що існує проблема навіть з поняттями: безпека, загроза тощо. Але сам підхід, який передбачає можливість з'ясування, визначення таких окремих концептів — чи не здається він Вам програвшим від самого початку? Пошлюся на відомий принцип мовних ігор Вітгенштайна, який вочевиднє одну просту річ: жодні концептуалізації не існують окремо, самі по собі. Будь-які значення набувають визначеності лише в межах більш широкого дискурсу. Назву цей процес — власне, ефект мовлення, в якому постають та набирають певності значення, — концептуалізацією. Вразливість запропонованої Вами методології я вбачаю в тому, що Ви починаєте будувати логістичну модель, не з'ясувавши базових концептуалізацій, які тільки й роблять її осмисленою чи, навпаки, безпорадною. Якщо ми не позначаємо таких концептуалізацій явно, то імпліцитно їх передбачаємо. Однак чи відповідає дійсності те уявлення — правило нашої мовної гри, яким ми неявно керуємося? Почнімо з начебто найочевиднішого — демаркації війни та миру. Де починається війна? Ви слушно зауважили: це не лише тоді, коли стріляють. А якщо нема такого чіткого розмежування, всі наші подальші розмови про війну стають доволі безглуздими. Ми знаємо класичний вираз про те, що війна є продовження політики іншими засобами. Але погляд на речі залежить і від культурної традиції. Згадаймо Геракліта з його думкою про війну як універсальну властивість сушого. «Війна — мати речей». То, може, це політика є продовження війни? І ми весь час перебуваємо у війні різного кшталту. Визнання цього потребує зовсім іншої оптики. Інше питання: хто веде війну? Ви казали про безпеку, загрози. Однак зрозуміло, що безпеку суспільства забезпечує держава. Якщо відповідальною за безпеку ми робимо не державу, а саму лише армію, то це одразу означає програв. Сподіваюсь, сказаним я продемонстрував сенс поставленого на початку питання про методологію. Чи не відчуваєте Ви як фахівець, який працює з певною методологією, її вразливість, її недостатність для з'ясування тих питань, які потрібно нам зрозуміти в тематичі війни, миру і безпеки.

Микола Сунгуровський: Саме з метою досягти надійності результату ми пішли шляхом структуривання, систематизації цих проблемних царин. Про це я відразу сказав. Методологія — це шухлядки, тепер їх необхідно наповнити знаннями. Наприклад, ми кажемо: тероризм — це загроза. А чи загроза він, чи ні? Є тероризм проти особи, є проти атомної електростанції.

Це різні явища чи ні? Це різні явища, які треба розкласти за носіями, за способами, за інтересами тощо. І стосовно кожного з них визначити різновид загрози. Її наповнення та динаміку ескалації. Тоді ми отримуємо якусь цілісну картину. Тільки так, я з Вами повністю згоден.

Сергій Пролєєв: Дякую. Але дозволю собі все ж наголосити певну контр-адиктивність свого судження. От Ви застосували в якості пояснювального засобу категорію інтересів. Це класичний, поважний, усталений хід міркувань. Якщо дія відбувається, то її інспірують чийсь інтереси. Однак коли йдеться про війну, наскільки достатньою є ця категорія? Наскільки тут можна говорити про якісь раціональні інтереси? Адже можна мислити війну і як спонтанний вияв природи людини, агресивної натури. Тобто якраз раціонально досягнуті інтереси можуть вимагати одного, а глибинна агресивність, якісь ірраціональні імпульси — «ретивое» — вимагати зовсім іншого. І це інше, на що спрямовує, скажімо, національний міф чи інші сугестивні чинники, вступає у конфлікт з усвідомленим інтересом і цілком підпорядковує його собі. Якщо ми від початку закладаємо, що аналізована подія — це зіткнення інтересів, то відразу все раціоналізується і йде відповідне наповнення «шухлядок». Але, можливо, вихідний посыл має бути зовсім інший, і тоді подія постане у відмінному світлі.

Микола Сунгуровський: Не війна є зіткненням інтересів, а зіткнення інтересів є джерелом загрози. Одним з етапів розвитку чи ескалації загрози стає конфлікт. Тобто конфлікт, або війна, не виникає із сьогодні на завтра. Ми отримуємо процес: спочатку виникають суперечності, ці суперечності набувають офіційного оформлення, потім вони створюють напруженість, потім виникає конфліктна ситуація, після цього — конфлікт. Відстежуючи цей ланцюжок, дістаємо можливість не лише прогнозувати цю ситуацію, а, усвідомлюючи задіяні супротивною стороною сили та ресурси, також можемо — застосовуючи свої відповідні сили та ресурси — не тільки реагувати, а й запобігати певному розвитку подій. Тоді питання війни взагалі не буде як таке обов'язковим. Ми можемо зробити все, щоб цього переходу — від напруженості до війни — не допустити. Тут якраз і виникає питання щодо того комплексу сил і засобів, які мають бути закладені в сектор безпеки, про який ми кажемо, щоб або реагувати, або не допустити ці загрози.

Юрій Лобода

Поняття стратегічної культури: філософські основи

Зрозуміти логіку ворога — означає отримати стратегічну перевагу в протистоянні. Хоча це не гарантує перемоги, але може її наблизити. Це завдання є надзвичайно складним і важливим, воно вимагає спеціальної підготовки та доступу до секретної інформації. Проте філософський аналіз когнітивних підвалів стратегічної культури Російської Федерації, що здійснила акт агресії проти України у 2014 році, може бути

комплементарним до спеціального аналізу, тим паче що він угрунтований на його структурній частині — аналізі відкритих джерел.

Поняття «стратегічна культура» з'явилося у праці Дж.Л. Снайдера «Радянська стратегічна культура: наслідки для обмежених ядерних операцій»⁴ і досі викликає жваві дискусії⁵. Снайдер визначає стратегічну культуру як «загальну суму ідей, певних емоційних відповідей та патернів звичної поведінки, що їх члени національної стратегічної спільноти набули через навчання або копіювання та розподіл, що має стосунок до ядерної стратегії. У сфері стратегії звична поведінка — значною мірою усталений спосіб пізнання... Через те, що аналітична аргументація лежить в основі цієї поведінки, в цій доповіді буде наголошено на когнітивному компоненті радянської стратегічної культури. Зокрема, в ній буде розглянуто ставлення та переконання, що є визначальними та обмежувальними для мислення на рівні стратегічних питань, для способів формулювання стратегічних проблем, що визначають словник та концептуальні параметри стратегічних дебатів»⁶. Спроби знайти зв'язок способів пізнання, специфіки мислення та військових стратегій можливі на рівні кореляцій (наприклад, між картезіанством і французькою стратегією ХХ сторіччя, між класичним німецьким ідеалізмом і стратегією Німеччини кінця ХІХ—ХХ сторіч, між британським утилітаризмом і британською військовою стратегією ХІХ—ХХ сторіч) і радше пост-фактум, ніж в якості прогнозу подальшої ситуації на театрі воєнних дій. Пошук таких кореляцій можливий за умов відносної визначеності впливу національних шкіл філософії на культурному та інституціональному рівнях на військово-теоретичні школи відповідних держав. Навряд чи такі дослідження зможуть мати строгий науковий характер, але деякі питання зможуть прояснити. Наприклад, зневагу К. фон Клаузевіца до розвідки нічим іншим, окрім впливу Кантового апріоризму не тільки на нього безпосередньо, а й на всю німецьку школу військової теорії, пояснити на концептуально-методологічному рівні неможливо.

⁴ Snyder J.L. The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations. A project AIR FORCE report prepared for the United States Air Force. — Santa Monica: RAND, 1977. — 48 p.

⁵ Cassidy R.M. Russia in Afghanistan and Chechnya: Military Strategic Culture and the Paradoxes of Asymmetric Conflict. — Strategic Studies Institute, 2003; Echevarria A. II. Strategic Culture: More Problems than Prospects // Infinity Journal, Vol. 3, Is. 2, Spring 2013, p. 4–7; Klein Y. A Theory of Strategic Culture // Comparative Strategy, Vol. 10, p. 3–23; Sondhaus L. Strategic Culture and Ways of War. — London; New York: Routledge, 2008; Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction: Culturally Based Insights into Comparative National Security Policymaking / ed. by J.L. Johnson, K.M. Kartchner, J.A. Larsen. — London: Palgrave Macmillan, 2009; Velde R. van der. Intelligence and Strategic Culture // Intelligence and National Security, 2013; Zaman U.R. Strategic Culture: A “Cultural” Understanding of War // Comparative Strategy, Vol. 28, №1, p. 68–88.

⁶ Ibid., p. 8–9.

Є можливість визначення і кореляцій між філософськими традиціями і способом ведення війни Російською Федерацією проти України. Хоч як це дивно, але в цьому питанні дослідження доби Холодної війни досі залишаються актуальними. Так, Дж.Л. Снайдер визначає протистояння Західного світу і СРСР як конфлікт «звичайної раціональної людини» і «людини радянської», стратегію якої адекватно проаналізувати неможливо⁷. Можна доповнити автора, що принаймні радянська традиція, що була єдиною панівною в системі освіти, — це система «матеріалістичної діалектики», яка була способом знищення раціональності в радянському суспільстві та побудови нового типу «політичної релігії»⁸. Система, в рамках якої можна довести все, що завгодно, була потрібна для теоретичного обґрунтування державного свавілля: «... отже, заперечення закону несуперечливості, відмова від формалізму в логіці й ототожнення мислення і буття є основними засновками будь-якої тоталітарної ідеології. Вони породжені тими ж психологічними потребами, які на рівні побутової свідомості призводять до таких явищ, як культ вождів, груповий конформізм, шовінізм тощо. Авторитарно-колективістська свідомість завжди, по-перше, базується на впевненості, що створена й обстоювана нею картина світу може пояснити все що завгодно, незважаючи на суперечності, які виникають у процесі такого пояснення, по-друге — ставиться до ідеології або традиції як до нормативних принципів мислення, по-третє, повністю ототожнює себе з якою-небудь соціальною, національною або релігійною групою»⁹.

Ще один чинник, який можна виокремити як визначальний для військової стратегії сучасної авторитарної Російської Федерації, — це національний варіант так званої «алетемахії», тобто «війни з істиною». Це класичний спосіб ставлення правлячих кіл тоталітарної або авторитарної держави до об'єктивних каузальних зв'язків, що діють в суспільстві — ігнорування об'єктивних демографічних, економічних, культурних процесів або невдалі намагання підпорядкувати їх своїм волюнтаристським рішенням.

За влучним висловом нашого сучасника: «Якщо у СРСР було КДБ, то зараз у КДБ є Росія». Сучасна російська історія наочно демонструє, як карально-терористична система під виглядом «служби безпеки» може еволюціонувати до «держави в державі»¹⁰ і, врешті-решт, поглинути саму державу. Події сучасної війни Росії проти України дають підстави знайти деякі

⁷ Snyder J.L. The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations. A project AIR FORCE report prepared for the United States Air Force. — Santa Monica: RAND, 1977. — P. 4.

⁸ Попович М.В., Копнин П.В. Страницы философской биографии // Вопросы философии. — 1997. — № 3. — С. 145.

⁹ Бродский И.А. Тайна диалектической логики. Гегелевская диалектика в современной России // Русская и европейская философия: пути схождения. Электронный ресурс [режим доступа]: http://anthropology.ru/ru/texts/brodsky/ruseur_08.html#n18.

¹⁰ Шрейдер М.П. НКВД изнутри. Записки чекиста. — Москва: Возвращение, 1995. — 506 с.

кореляції між філософсько-ідеологічними доктринами та традиціями, що панували в СРСР, і фактами, що вказують на певні стратегічні рішення правлячих кіл Росії.

Отже, сучасна війна Росії проти України має такі особливості:

— є неоголошеною, будь-яка участь російських військ заперечується офіційною владою Росії;

— залучення на свій бік нерегулярних сил, зокрема представників кримінальних і декласованих верств російського та українського суспільств;

— інформаційна війна, спрямована на дезінформацію як російських, так і українських громадян;

— тотальний правовий нігілізм як на міжнародному рівні, так і в російській державі;

— необмежене використання збройних сил, військові провокації.

Такий набір визначальних характеристик на диво точно підпадає під специфіку діяльності радянського КДБ. Цей репресивний орган був одним із трьох правлячих «гілок влади» в СРСР, поряд з армією та ЦК КПРС, що створює певні проблеми в сучасний період історії: звиклі виконувати тактичні завдання партії, сучасні лідери Росії, які пройшли школу КДБ, не готові для розв'язання стратегічних завдань. Принаймні про це свідчить зависока ціна їхніх рішень та ігнорування системних чинників державної політики, зокрема економічних, що призводить до знищення власної економіки. КДБ завжди конкурував із радянською армією і ставився до неї зневажливо, що в поєднанні з традиційно низькою ціною життя в Росії визначає специфіку ведення воєнних дій російською армією на Сході України: втрати замовчуються, війська виконують не військові завдання, а політичні, чітко виражена орієнтація не на досягнення мети, що властиве військовому мисленню, а на процес терору, що притаманне репресивним органам тоталітарних держав. Класичну максиму Сунь Цзи про те, що шлях війни — це шлях обману, в сучасних умовах доведено до абсурду: війна замовчується на міжнародному рівні, родичам загиблих забороняється поширювати інформацію про обставини загибелі їхніх рідних. Традиційний прийом мілітарної стратегії стає сутністю політики всієї держави.

Класична когнітивна помилка радянських репресивних органів знову повторюється: зібрану інформацію аналізують, але не розуміють (навіть чи для них була очікуваною консолідація українського суспільства безвідносно до мовної, культурної чи етнічної ознак під загрозою військового вторгнення); маніпулювання свідомістю домінує, фактичний стан речей, судячи з наслідків ухвалених рішень, відіграє незначну роль у «війні з істиною». Об'єктивний розклад сил на міжнародному рівні ігнорується, економіку знову покладено на вітар політики, відбувається спроба переконати населення, що колапс держави — це дезінформація ворогів. Російська армія, що давно виконує функції агента комітету державної безпеки, не знає меж використання зброї, переступивши звичай та закони ведення

бойових дій; військова помилка, звична для командування збройних сил, є неприйнятною для керівників, що пройшли школу КДБ, вони до цього не звикли і не готові, бо досвід боротьби з неорганізованим і беззбройним цивільним населенням виключає розуміння понять «організований опір» та «поразка».

Суто політичний характер війни Росії проти України і повторення рішень, що вже довели свою абсурдність за часів СРСР, демонструють консервативність мислення правлячої верхівки сучасної Росії; специфіка реалізації стратегічних рішень дає змогу виявити суттєву кореляцію між специфікою діяльності КДБ, що за роки існування СРСР було закріплено в школі підготовки, яку проходили офіцери держбезпеки, і суто радянською культурою мислення, що досі формує основи стратегічної культури Російської Федерації.

Діалектичне мислення приводить до міфу («...якщо ви хочете мислити чисто діалектично, то ви маєте прийти до міфології взагалі, до абсолютної міфології зокрема...»¹¹); діалектика як підґрунтя школи радянського мислення призводить до створення держави як міфу. Гегелева максима «Тим гірше для фактів!» стає підґрунтям державної стратегії. В СРСР було зроблено все, щоб викоринити раціональність як чинник суспільного життя; і хоч як це дивно, але у ХХІ сторіччі ця програма досі працює, створюючи ще один об'єкт для філософських досліджень.

Міфологізація свідомості, знищення раціональності як ворога державного волюнтаризму, заміна логіки «діалектикою», ігнорування об'єктивних умов існування, марні намагання підкорити своїй волі економічні, політичні, культурні чинники життя суспільства, ігноруючи їхню сутність, відмова від системного мислення та зневага до розуміння зібраної інформації, традиційно антигуманні цілі та засоби діяльності, знищення самої цінності людського життя — це типові атрибути радянського тоталітарного світогляду, які, хоча це й звучить парадоксально, з огляду на факти сучасної війни Росії проти України є визначальними для функціонування ворожої стратегічної культури. Тому для кращого її розуміння потрібні дослідження советологів, істориків радянської філософії, істориків КДБ. Історія нечасто дає змогу передбачити майбутнє, але у випадках, коли вона повторюється, історичні знання можуть допомогти зрозуміти сучасність і побудувати адекватну контр-стратегію.

Віктор Козловський

Європейська парадигма миру для України

Людям властиво жадати миру. Хоча не менш очевидним є й інше твердження — люди завжди вели війни. Воєнна історія є найважливішою частиною загальної історії будь-якої країни. Генеза будь-

¹¹ Лосев А.Ф. Диалектика мифа. — М.: Мысль, 2001. — С. 232.

якої держави тісно пов'язана з війнами — внутрішніми та зовнішніми. Політична мапа Європи вочевидь була б зовсім іншою, якби не військові катаклізми останніх двох сторіч. У певному розумінні, мирні періоди європейської історії були своєрідними короткими перервами між військовими сутичками, революціями, громадянськими конфліктами, що зрештою і призвело до радикальної зміни політичної мапи Європи, зникнення цілих імперій і появи низки нових державних утворень. Європейська політична культура формувалась не на ґрунті миру, а на засадах розв'язання тих проблем, що поставали перед європейськими державами під час військових конфліктів, як певна потреба якимось чином підсумовувати результати численних війн. Європейський мир зазвичай поставав як досить складна конструкція, що трималась на хиткому балансі інтересів і військових потуг держав і коаліцій, між якими завжди існували підозри стосовно того, що контрагент таємно намагається отримати односторонні переваги з тим, щоб краще підготуватись до майбутньої війни. На такому хиткому балансі ґрунтовані майже всі мирні домовленості останніх двох сторіч — це й Віденський конгрес, що визначив кордони і засади миру після Наполеонівських війн, і мир після Франко-Пруської війни, мир, укладений на умовах новоутвореної об'єднаної Німеччини, яка не лише анексувала частину французьких земель, але й стала потужним гравцем у Європі. Це, нарешті, трагічні події ХХ сторіччя, що спровокували радикальну зміну європейської політичної мапи принаймні тричі — Версальськими угодами (після Першої світової війни), Ялтинськими і Потсдамськими домовленостями між переможцями у Другій світовій війні, які своєрідно закріплені Гельсінськими угодами, а також ті нові реальності, що виникли після розпаду СРСР і появи на його уламках нових держав, які досить швидко отримали визнання з боку світової спільноти, міжнародних організацій. Таким чином, європейські країни довго і важко йшли до свого теперішнього стану, який визначається стабільним миром і відчутним економічним добробутом. Зрозуміло, що на цьому шляху були певні відступи, «кроки назад», і югославські трагічні події — яскравий приклад цього. Але попри всі складнощі треба визнати, що для сучасної європейської людини мир є безумовною цінністю, яка мусить бути збережена за будь-яких обставин. Тож мир за будь-яку ціну — це і є категорична вимога сучасного європейського світу. І це слід визнати як даність, з якою нам доводиться мати справу, на яку треба зважати у наших стосунках з громадськістю і політиками європейських країн. Відтак ми опинились у ситуації, коли вимога миру постає як домінуюча стратегія європейської зовнішньої політики, на яку мусять зважати всі, хто бажає долучитись до об'єднаної Європи. Ця вимога урізноманітнюється у певних політичних і дипломатичних практиках, кожна з яких, попри свою специфічну спрямованість, зберігає базову засаду сучасної європейської політичної культури — за будь-яких кризових ситуацій, навіть військових конфліктів, прийнятними є лише такі кроки, які, можливо, не одразу і не безпосередньо

здатні забезпечити мир на європейському континенті. Мир, заради якого варто йти на компроміси і поступки, особливо якщо це стосується держав, що не належать до європейської спільноти. Що ж це за стратегії, які, на переконання європейських політиків, здатні угамувати конфліктуючі сторони і забезпечити якщо не довготривалий, то хоча б відносний мир? З огляду на історичний досвід європейських країн, їхні політичні та дипломатичні традиції, ми можемо виокремити такі стратегії:

1. Переговори конфліктуючих сторін. За умов неможливості прямих переговорів на офіційному рівні (як у нашому випадку з «ДНР» і «ЛНР») такі перемовини отримують нижчий статус — консультацій. Якщо і консультації між сторонами неможливі, тоді до цього процесу залучають міжнародних посередників. Важливо, щоб такі консультації відбувались на якійсь нейтральній території, оскільки участь у консультаціях на території противника веде до значних символічних втрат, що є вкрай небажаним. Зрозуміло, що ефективність таких консультацій залежить від співвідношення сил конфліктуючих сторін, а також ефективності того тиску, який здатні забезпечити міжнародні посередники. Якщо сили рівні, то міжнародні посередники тиснуть на кожную сторону задля досягнення так званого компромісу, тобто розв'язання складної проблеми шляхом взаємних поступок. Головною вимогою європейських посередників зазвичай є встановлення миру, навіть якщо для цього конфліктуючі сторони мусять піти на такі взаємні поступки, які їх не задовольняють і які здатні спровокувати у майбутньому нові конфлікти. Політика взаємних поступок не надто переймається цією обставиною, оскільки важливо встановити мир «тут і тепер». Слід пам'ятати, що за таких умов ми встановлюємо вельми «поганий мир», який містить у собі зародок нової війни.

2. Замороження конфлікту. Цю стратегію застосовують тоді, коли консультації не можуть розв'язати проблему шляхом взаємних поступок. Тобто ця стратегія передбачає «фіксацію» *de jure* тих територій, які *de facto* перебувають під повним контролем кожної сторони, перетворення їх на певні анклави, де кожна сторона встановлює власну юрисдикцію. Яскравим прикладом такого розв'язання проблеми є поділ Кіпру на дві частини — грецьку та турецьку — після військового конфлікту 1974 року. І з таким поділом європейська спільнота погодила *de facto*, хоча й визнає, що цей поділ порушив міжнародно-правові норми. Тобто за певних обставин ця стратегія передбачає визнання цих анклавів принаймні *de facto*, а якщо влада цих територій проведе більш-менш прийнятні вибори, то, з певними застереженнями, і *de jure*. Власне вибори і є тим пунктом, який з огляду на європейську політичну культуру є вирішальним кроком у легітимації владних повноважень тих суб'єктів, які реально контролюють території цих анклавів. Я вважаю, що для нашої ситуації найбільшу небезпеку становлять різного роду легітимаційні процедури на кшталт виборів, що, згідно з мінськими домовленостями, мали відбутись на початку грудня. Те, що ми погоджуємось на

такі кроки, свідчить про те, що ми задалегідь допускаємо можливість втрати цих територій після виборів — спочатку символічно, а потім і політично. Принаймні така небезпека цілком реальна, вона впадає в око кожному, хто не живе у світі ілюзій, ґрунтованих на переконанні, що якось воно колись та й буде, мовляв, із часом ми зможемо повернути ці землі до складу нашої країни. Я називаю таке мислення *проективним*, оскільки засадовою стосовно своїх дій ми робимо якусь бажану мету, яка, на наше переконання, з великою ймовірністю може бути втілена. При цьому, як правило, не беремо до уваги все коло подій, що визначають ситуацію «тут і тепер». Точніше, до уваги беремо лише ті події, які уможливають «обґрунтування» бажаної мети, проекту. Тож проективне мислення зорієнтоване на бажане майбутнє. Хоча цілком очевидно, що для проектування майбутнього стану речей (особливо коли йдеться про складні, динамічні процеси) нам завжди бракуватиме повноти знань. Так, ніхто нам не скаже, яким чином розвиватимуться події на Донбасі у найближчі тижні, а тим паче місяці і роки. Очевидно, саме «проективне мислення» є визначальним для тих політиків, хто хоче «угамувати» українську кризу на засадах мирного плану, центральним пунктом якого є вибори легітимних органів влади на територіях, підконтрольних сепаратистам. Якщо такі органи будуть створені, ми опинимось у ситуації не лише фактичного, а й юридичного дрейфу цих анклавів до «самостійних берегів». І це впливає з факту проведення виборів, а не з тих наших забаганок, якими ми себе тішимо, переконуючи суспільство в тому, що все відбувається відповідно до домовленостей і під нашим контролем. Не слід думати, що європейські політики цього не усвідомлюють. Ні, вони чудово це розуміють, але спрацьовує стратегія миру за будь-яку ціну, особливо якщо таку ціну заплатити хоча й дружня країна, але все ж не повноправний член європейської спільноти і НАТО. І не треба вважати це якоюсь зрадою чи цинізмом, радше за все це просто здоровий глузд. Якщо ми погоджуємось на вибори, то треба погодитись і з їхніми результатами і наслідками, навіть якщо вони не відповідатимуть нашим очікуванням. Здоровий глузд і прагматизм європейських політичних кіл підштовхують нас до повзучої легітимізації анклавів, попри те, що ніхто з європейських політиків відкрито про це не скаже. Але якщо така легітимізація відбувається (завдяки виборам), то не треба дивувати з того, що настане момент, коли європейські керманічі скажуть, що треба надати цим територіям якоїсь ширшої автономії, оскільки населення цих анклавів цілком демократично вибрало своїх керманічів, які виявляють своє бажання мати такий автономний статус. І таку пропозицію важно буде відкинути, надто з урахуванням тієї обставини, що Європі потрібний мир, мир за будь-що, бо мир є найвищою цінністю. І хто ж дозволить воювати з анклавами, де демократично (і за нашою згодою) відбулись вибори органів влади?! Це вже буде не боротьба за повернення втрачених земель, а війна з людьми, які вибороли свою автономію і демократично її «зафіксували» як свій здобуток. І апеляція до кон-

ституції, де такий статус відсутній, нам не допоможе. Як то кажуть, тим гірше для конституції, — тож переробить її!

3. Уведення миротворчих сил, які мусять «розвести» конфліктуючі сторони, стати на межі їхнього розмежування. Це досить складна процедура, її впровадження засвідчує неспроможність конфліктуючих сторін дотримуватись будь-яких домовленостей. У нашому випадку ця стратегія цілком прийнятна для Росії, але за умови її участі у контингенті таких сил, що, зрозуміло, є неприйнятним для нас. За певних умов наші європейські партнери можуть погодитись на такий крок, наприклад, за умов, що європейські сили контролюватимуть офіційний кордон між Україною та Росією, а російські сили контролюватимуть кордон, що розділяє конфліктуючі сторони. Якщо це відбудеться, то слід ясно розуміти, що такий стан речей може зберігатись тривалий час — роки, а то й десятиріччя.

4. Політика санкцій. Інструмент санкцій виглядає як чинник «м'якої» сили. Стратегія санкцій базована на переконанні, що їхнє запровадження поступово почне завдавати збитків економіці країни, щодо якої їх запроваджено, у нашому випадку Росії. Їхня ефективність визначається тим, чи заторкують санкції чутливі сфери економіки країни, до якої ці санкції застосовано. Для Росії це видобуток та експорт сирової нафти. Саме ця сфера економіки є найуразливішою для Росії, адже біржові ціни на сиру нафту формують параметри федерального бюджету, а надходження від експорту нафти становлять основу золотовалютних резервів, стабілізаційного фонду тощо. Мабуть, запровадження санкцій на енергоносії примусило б російську владу хоча б зупинитись у своїх агресивних намірах щодо нашої країни. Зупинитись, але доконечно не відмовитись від своїх планів. Хоч як прикро це усвідомлювати, але ми увійшли в період довготривалого протистояння з Росією — політичного, економічного та військового. Сподіватись на те, що санкції швидко призведуть до падіння кремлівського режиму, а тим паче до розвалу Росії, — це знову таки слідування у річищі проективного мислення, поради якого є вельми сумнівними.

Олексій Шевченко

**Особливості політичної «новомови»
сучасної української влади («мирний план»
vs «дискурс війни»)**

Як відомо, пропагандистські меседжі влади є дуже важливими в її комунікації з суспільством, будучи формою її легітимації та інструментом досягнення суспільного консенсусу. Вони формують довіру між владою та населенням та є базою успішності будь-якого суспільно-політичного проекту. В ситуації буденного політичного життя на пострадянському просторі дискурс влади не повинен відповідати критерію Істини (тобто називанню речей своїми іменами), оскільки прірва між Владою та суспільством в Україні привчила людей до того, що влада за визначенням говорить неправду і ця особливість є її суттю.

Проте після Майдану та за умов російсько-української війни, яка стала органічним його продовженням в справі боротьби за реальну Незалежність та модернізацію суспільного життя на європейських засадах, дискурс влади загалом та її конкретних меседжів мали суттєво змінитися. Екстремальність ситуації загалом, війни, яка може перекинутися на всю територію України, формує запит на нову суспільну угоду між політичною владою і громадянами, ґрунтовану на принципі довіри до діяльності цієї влади та до тих меседжів, з якими вона виходить у публічний простір. Тільки у цьому випадку заклики влади можуть сприймати як імперативи до дії.

У цьому контексті доцільно згадати проблематику «інтерпеляції» (в європейських мовах цей термін означає «заклик» для такої комунікативної дії). Наприклад, ще Альтюсер ставив питання про те, чому бюрократичний апарат влади зазнає поразки в актах інтерпеляції і чому, навпаки, вона виявляється успішною? Але, як зазначав С. Жижек, французький мислитель так і не відповів на це питання¹². Не вдаючись до тонкощів аналізу проблеми інтерпеляції з погляду постмодерного мислення та лаканівського психоаналізу (як це робить словенський культуролог), спростимо ситуацію та висунемо очевидну тезу про те, що запорукою згаданої успішності меседжів влади до суспільства є відповідність масовим очікуванням населення, яка і створює ефект реального Діалогу.

Типовим прикладом такої успішності за сучасних умов можуть бути пропагандистські стратегії президента Російської Федерації В. Путіна, базовані на мілітарній та імперській символіці, які знаходять гарячу підтримку у переважній більшості росіян, чия свідомість насичена всілякими комплексами та фобіями. На відміну від російського президента, інтерпеляція з боку української влади не тільки не є успішною, але може бути схарактеризована як здебільшого провальна. Українська влада не знайшла аналогів тезам на кшталт «Крим наш» у ситуації військового протистояння з Росією, дискурс «Мирного плану» не створив «комунікативного резонансу» тоді, коли люди живуть у смислових горизонтах «дискурсу війни» та очікування від влади саме такого дискурсу.

Не повторюючи детально все те, що вже багато разів сказано у засобах масової інформації стосовно цієї пропагандистсько-комунікативної стратегії, згадаймо лише головні сенси цієї стратегії, яка замість «називання речей своїми іменами» використовує технологію *евфемізмів*. Одними з базових евфемізмів є не називання війни війною (вперте продовження використання терміна «АТО» замість «війна») та навмисна відсутність точного адресу «Ворога» (абстрактні та недиференційовані «сепаратисти», «диверсанти», «найманці» замість «росіян» та «російської армії»). Цікавим прикладом такого евфемістичного неназивання є уривок з виступу П. Порошенка з приводу реалізації «Мирного плану» (12 жовтня 2014 року), в якому він підбив під-

¹² Див.: Жижек С. Возвышенный объект идеологии. — М., 1999. — С.10.

сумки успішного зупинення наступу не терористів, а «регулярних військ сусідньої держави». Показовість такої евфемізації полягає в тому, що Росію не називають Росією, Путіна — агресором. Зокрема, останнього позиціонують як потенційного союзника з урегулювання військового протистояння, що знову заплутує ситуацію та підриває довіру та основу успішної комунікації влади з громадянами.

Для того, щоб краще зрозуміти те, яку роль у мобілізації населення та формуванні успішності «інтерпеляції» відіграє «дискурс війни», зрозуміти причини браку успішності у меседжах сучасної української влади, вважаємо доцільним згадати деякі історичні приклади з історії радянської та пострадянської державності, приклади мобілізаційних технологій, побудованих на двох «китах» — *Образу Ворога* та *Образу Мети*. Історія радянської держави має приклади як успішних, так і провальних пропагандистських стратегій, ґрунтованих на цих двох образах. Задля з'ясування важливості цих двох образів слушно згадати теорію сучасного російського політолога Симона Кордонського. У ній теоретик формулює обґрунтований висновок про те, що модель радянської та пострадянської державності базована на пошукові «загроз» (часто вигаданих) та «образу ворога» як носія цих загроз¹³.

У цьому контексті варто згадати дискурс Сталіна, який є типовим для цієї технології та комунікативної стратегії. За всю історію його правління «образ Ворога» постійно модифікувався, залишаючись постійним у своєму агресивному та мобілізаційному наповненні. (Прикладами цього образу були «антипартійні уклони», шкідники, куркулі, певні етнічні групи (чеченці, західні українці, кримські татари), абстрактні «вороги народу», німецько-фашистські загарбники, космополіти, підступні лікарі-отруювачі тощо. Концентрація на цих образах давала підстави для розгортання певних пропагандистських та мобілізаційних кампаній.)

Не вдаючись до аналізу трансформацій «дискурсу війни» та використання двох згаданих технологій у радянській та пострадянській історії, зазначимо, що особливість ситуації, в якій діє новий Президент України (а вона полягає у фактичній війні з Росією та сподіваннями Майдану-2), ставить особливі вимоги до розроблювачів пропагандистської стратегії влади. Саме тому вважаємо за доцільне окреслити бодай пунктирно «дискурс війни», що містився у меседжах національних лідерів у ситуації військового вторгнення, відповідаючи масовим умонастроям і створюючи потужну та успішну «інтерпеляцію». І як зразок такого дискурсу, зразок використання як «технології Ворога», так і «технології Мети» ми можемо взяти «мобілізаційні» промови Ш. де Голя (від 18 червня та 22 червня 1940 року) та І. Сталіна (від 3 липня 1941 року). Незважаючи на різницю між історичними контекстами, соціальними устроями Франції та СРСР та образами національних лідерів, ці промови є тотожними у *структурному та технологічному аспектах*,

¹³ Див.: Кордонский С. Ресурсное государство. — М., 2007. — С. 36.

адже їх можна вважати частинами спільного *інтертексту* Звернень-Закликів лідерів у годину війни.

Обмежимося лише деякими загальними характеристиками цих зразків політичної мови. Для таких характеристик вважаємо слухними деякі тези О. Хархардіна, який провів паралелі між агітаційно-пропагандистською продукцією більшовиків і християнською гомілетикою (або мистецтвом написання християнської проповіді)¹⁴. Він виокремлює такі три пункти проповіді церковної гомілетики і знаходить їх у посібниках з агітаційної роботи партійних теоретиків: а) звернення не лише до свідомості, але й до почуттів; б) урівноваження аргументів, доказів та закликів; в) «помазання», тобто прилучення до чогось більшого, ніж «ти сам».

У своїй праці О. Хархардін не аналізує суто тексти, в яких домінує «дискурс війни», оскільки предметом його інтересу є весь корпус агітаційно-пропагандистських текстів. (Хоча він наводить один приклад з промови Сталіна від 3 липня 1941 року якраз у пункті «помазання».) Тому для деякої конкретизації ми можемо послатися на працю В. Смолененкової «Риторика Сталіна військового часу. Наказ № 70»¹⁵, де проаналізовано *функції* більш конкретного різновиду пропагандистського дискурсу. Ці функції авторка поділяє на дві категорії: а) патетичні (піднесення авторитету влади, мобілізація на визвольну боротьбу, згуртування нації) та б) практичні (інформування населення про оперативну ситуацію, вказівки щодо конкретної дії на місцях).

Наведена конкретизація є важливою для «дискурсу війни», адже у жанрі звернення головним Суб'єктом звернення є вища посадова особа в державі (у деяких контекстах «Лідер Нації») та водночас Верховний Головнокомандувач. (І саме тому настільки важливим є підняття авторитету влади та можливостей її «інтерпеляційного потенціалу».) Не менш важливою функцією є заклик до Єдності Нації, оскільки жанр звернення вищого керівника Держави в рамках «дискурсу війни» передбачає звернення до всієї Нації (навіть коли йдеться про окремі соціальні верстви). Стосовно другої функції неважко помітити, що вона є уточненням поняття «помазання» в типології Хархардіна.

До цього ми могли б додати, що структурну спорідненість промов генерала де Голя та Сталіна відзначає пояснення тимчасових труднощів у боротьбі з ворогом, який є сильним та небезпечним. (Ця констатація увіходить у рубрику «інформування населення щодо оперативного стану» та «вказівки до конкретних дій».) Отже, зробимо невеличкий порівняльний аналіз промов-звернень де Голя та Сталіна задля виявлення спільних структурних передумов такого жанру політичної мови.

¹⁴ Див.: Хархардин О. Секуляризована гомілетика: демонстрація метода // НЛЮ. — 2007. — № 87. — С.47 — 54.

¹⁵ Див.: Смолененкова В.В. Риторика сталинського времени. Приказ № 70 // Слово. — 2014. — 18 сентября. — С.58 — 65.

1. Аналіз оперативного стану як «агресії». Генерал де Голь, промова від 18 червня 1940 року: «Звичайно, ми були, ми є затоплені ворожою силою: механічною, сухопутною та повітряною. Незліченні танки, літаки, тактика німців змушують нас відступати. Танки, літаки, тактика німців, які заскочили зненацька наших лідерів, привівши їх туди, де вони сьогодні знаходяться».

Генерал де Голь, промова від 22 червня 1940 року: «Так, ми зазнали значної поразки. Погана військова система, помилки, допущені в перебігу проведення воєнних дій, пораженьський дух уряду, проявлений у ході останніх боїв, призвели нас до програшу битви за Францію».

Йосиф Сталін, промова від 3 липня 1941 року: «Незважаючи на героїчний опір Червоної Армії, незважаючи на те, що кращі дивізії ворога й кращі частини його авіації вже розбиті й знайшли собі могилу на полях бою, ворог продовжує лізти вперед, кидаючи на фронт нові сили. Гітлерівським військам удалося захопити Литву, значну частину Латвії, західну частину Білорусі, частину Західної України. Фашистська авіація розширює райони дії своїх бомбардувальників, піддаючи бомбардуванням Мурманськ, Оршу, Могильов, Смоленськ, Київ, Одесу, Севастополь. Наднашою Батьківщиною нависла серйозна небезпека».

2. Аналіз можливостей Ворога: він є сильним, жорстоким, підступним, але він не є непереможним. Генерал де Голь, промова від 18 червня 1940 року: «Проте хіба останнє слово вже сказане? Хіба надія має зникнути? Хіба ця поразка остаточна? Ні! Повірте мені, я кажу вам, спираючись на знання фактів, і я кажу вам, що нічого не загублено для Франції. Ті самі засоби, що перемогли нас, можуть наблизити день перемоги... Усі помилки, зволікання, страждання не означають, що у світі немає усіх необхідних засобів для того, аби розчавити наших ворогів. Переможені сьогодні механічною силою, ми зможемо в майбутньому перемогти за допомоги переважаючої механічної сили. Доля світу залежить від цього».

Генерал де Голь, промова від 22 червня 1940 року: «Проте у нас залишилася велика імперія, недоторканий флот, багато золота. У нас залишилися союзники з неосязними ресурсами, союзники, які панують на морях. У нас залишилися колосальні можливості американської промисловості. Ті умови війни, що призвели нас до поразки, силою в 5000 літаків і 6000 танків, можуть завтра дати нам перемогу завдяки силі в 20000 танків і 20000 літаків».

Йосиф Сталін, промова від 3 липня 1941 року: «Історія показує, що непереможних армій немає й не було. Армію Наполеона вважали непереможною, але вона була розбита поперемінно російськими, англійськими, німецькими військами. Німецьку армію Вільгельма у період першої імперіалістичної війни теж вважали непереможною армією, проте вона кілька разів зазнавала поразки від російських та англо-французьких військ і нарешті була розбита англо-французькими військами. Те саме слід сказати про нинішню німецько-фашистську армію Гітлера. Ця армія не зустрічала ще

серйозного опору на континенті Європи. Тільки на нашій території зустріла вона серйозний опір. І якщо в результаті цього опору кращі дивізії німецько-фашистської армії виявилися розбитими нашою Червоною Армією, те це означає, що гітлерівська фашистська армія так само може бути розбита й буде розбита, як були розбиті армії Наполеона й Вільгельма».

3. Заклик до згуртування всієї Нації для організації опору. Генерал де Голь, промова від 22 червня 1940 року: «Гідність, здоровий глузд, вищий інтерес Батьківщини наказують усім вільним французам продовжувати боротися там, куди вони прибудуть і як вони зможуть. Отже, необхідно скрізь, де можна, організовувати французькі сили в якомога більші формування. Що стосується французьких військових підрозділів і виробничих можливостей французької індустрії озброєння все, що може бути об'єднане, має бути організоване скрізь, де знаходиться. Я, генерал де Голь, виконую тут в Англії це національне завдання. Я запрошую всіх французьких військово-службовців: сухопутних сил, флоту, авіації, я запрошую всіх французьких інженерів і робітників — фахівців з озброєння, які перебувають на британській території або які могли б прибути туди, об'єднатися зі мною. Я запрошую всіх командирів і солдатів, моряків, авіаторів — французьких сухопутних сил, флоту, авіації там, де вони зараз перебувають, зв'язатися зі мною. Я запрошую всіх французів, які хочуть залишитися вільними, слухати мене та йти за мною».

Йосиф Сталін, промова від 3 липня 1940 року: «Ідеться, таким чином, про життя та смерть Радянської держави, про життя та смерть народів СРСР, про те — бути народам Радянського Союзу вільними або поринуті у поневолення. Потрібно, щоб радянські люди зрозуміли це й перестали бути безтурботними, щоб вони мобілізували себе й перебудували всю свою роботу на новий, військовий лад, що не знає пощади до ворога. Необхідно надалі, щоб у наших лавах не було місця скигліям і боягузам, панікерам і дезертирам, щоб наші люди не знали страху в боротьбі та самовіддано йшли на нашу Вітчизняну визвольну війну проти фашистських поневолювачів... Ми повинні негайно перебудувати всю нашу роботу на військовий лад, все підпорядкувавши інтересам фронту та завданням організації розгрому ворога».

4. Абсолютна впевненість у кінцевій перемозі. Генерал де Голь, промова 22 червня 1940 року: «Якщо сили свободи в підсумку восторжествують над силами рабства, якою буде доля Франції, що скорена ворогом?! Хай живе вільна Франція в гідності та незалежності!»

Йосиф Сталін: «Усі наші сили — на підтримку нашої героїчної Червоної Армії, нашого славного Червоного Флоту! Всі сили народу — на розгром ворога! Уперед, за нашу перемогу!»

А зараз проаналізуємо звернення Петра Порошенка з погляду наявності в них мобілізаційного потенціалу (або його браку) співвідношення «дискурсу війни» та «миротворчого дискурсу».

Отже, у Зверненні 16 липня 2014 року (після загибелі українських військових) містилося наступне: «Дорогі співвітчизники! Сьогодні в Луганську та Маріуполі сталася жаклива трагедія. Загинули наші військові та прикордонники. Я схиляю голову перед героями, які загинули під час бойового завдання з відновлення державного кордону України. І водночас я пишу українськими військовослужбовцями, прикордонниками, спецназівцями і десантниками, які рішуче продовжують боротися за мир на нашій землі».

Це Преамбула, в якій подано певну інформацію (загибель військових) та емоційну оцінку подій. Проте навіть тут боротьба українських підрозділів постає не у категоріях «війни» з нападником, а в термінах «боротьби за мир!». Використання такої лексики є дуже симптоматичним. І коли далі іде перелік результатів контрнаступу (звільнено 11 пунктів, знищено велику кількість бронетехніки тощо), то завершувався цей перелік не лише завданням відновлення контролю над кордонами, але й констатацією необхідності «рішучих кроків по запровадженню мирного плану на Донбасі». Інакше кажучи, відчувається моментальний перехід від «дискурсу війни» (де ключовим словом є слово Перемога) до розмитого поняття «мир» (яке може означати як Перемогу, тимчасове перемир'я, а то навіть і умиротворення агресора та здачу позицій).

Знакове Звернення було здійснене 28 серпня 2014 року, одразу ж після введення регулярних військ Росії на територію України та захоплення низки українських міст, що можна кваліфікувати як вторгнення без оголошення війни. І саме у цей момент громадяни чекали промови, аналогічної промовам генерала де Голя та Сталіна. Проте Звернення українського президента мало зовсім іншу структуру: «Я прийняв рішення скасувати робочий візит до Турецької Республіки у зв'язку з різким загостренням ситуації в Донецькій області, зокрема в Амвросіївці та Старобешеве, оскільки фактично відбулося введення російських військ в Україну», — так починалося це Звернення. Яким чином ми можемо проаналізувати його? По-перше, очевидно, що цей початок відповідає такій практичній функції звернення, як «інформування про події», проте навіть у цій суто інформаційній частині має місце разюча суперечність між визнанням факту «введення російських військ в Україну» та інтерпретацією цього факту не як «війни», а як «загострення ситуації в Донецькій області». Тобто знову ж таки використано *евфемізм*, який дає змогу не робити подальших рішучих кроків (введення воєнного стану, створення Ставки, централізація управління країною у період війни, переведення економіки і всього політичного життя на воєнні рейки тощо).

Далі, на відміну від класичних звернень, у Зверненні Петра Порошенка були відсутні підняття Авторитету Влади в боротьбі з агресором та згуртування всього народу для відбиття агресії. Замість цього є апеляція до Авторитету зовнішнього у вигляді західних країн та інституцій (ЄС, США, НАТО, ООН), що по суті зводить нанівець мобілізаційний потенціал

Звернення, яке й завершується на рівні інформування про ситуацію та про найближчий порядок денний.

Наступний меседж президента України було зроблено 3 вересня 2014 року, тобто напередодні переговорів у Мінську. В ньому взагалі відсутній заклик до всенародного спротиву і ключовими словами є «мирне врегулювання» та «мирний процес». І в цій заяві йшлося про те, що Україна стала жертвою агресії з боку «сусідньої держави» (знову ж таки не сказано, якої саме). Проте на завершення промови говориться про доленосний телефонний дзвінок Путіну (тобто ініціатору військового вторгнення), в якому йшлося про необхідність «припинити жажливі процеси». І наостанок Петро Порошенко підкреслив, що миру в Україні хочуть усі громадяни, тому він боротиметься за мир. «Народ України на сто відсотків «за», політикани — хочуть погратися у війну. Але я хочу сказати, що не дам це зробити. Ми маємо спільно боротися за мир». Кінець цієї цитати чітко демонструє повну відмову від усенародної мобілізації та заміну її завданням «спільно боротися за мир», яке за умов постійного військового протистояння є позбавленим конкретного сенсу та прикладом беззмістовності меседжу. «Інтерпеляційний» потенціал такої риторики дорівнює нулю.

У черговому Зверненні П. Порошенка, датованому 12 жовтня 2014 року, підбито підсумки «Мирного плану». Воно побудоване так: «Дорогі співвітчизники! У вересні, майже місяць тому, у Мінську було ухвалено протокол щодо реалізації Мирного плану Президента України. Саме в цей час відбувся Саміт НАТО в Ньюпорті. Чого ж вдалося домогтися за цей непростий час, що минув від моменту підписання? Перший результат.

Ми змогли зупинити по всьому фронту наступ ворога. Причому не найманців, не бойовиків-терористів, а добре вишколені підрозділи регулярної армії сусідньої країни. Зусиллями наших воїнів були зупинені сотні інтервентів, яким вже ніколи не повернутися додому. По той бік кордону це стало вагомим аргументом на користь миру».

Що ми бачимо в цій частині промови? Знову ж таки інформування про події та оперативний стан. Показовим є те, що і в цьому Зверненні констатовано, що нашим ворогом є «підрозділи регулярної армії», але країну, до якої вони належать, знову не названо безпосередньо, вона фігурує як «сусідня». Далі йдуть відомості про результати «режиму припинення вогню», які вже відверто не відповідають дійсності, тому що цього режиму не дотримуються і люди продовжують гинути. Потім інформується про завдання на найближче майбутнє, що також є важливою частиною будь-якого звернення. Ці завдання належать до сфери організаційних питань, що заторкують надання окупованим територіям «особливого статусу» та *закріплення* цього статусу. Ці питання конкретизовано в низку наступних кроків: остаточне припинення вогню, створення буферної зони, відведення важких озброєнь, встановлення контролю над українсько-російським кордоном, політичне врегулювання.

Останнє словосполучення є ключовим для «миротворчого дискурсу» та аналогічного Звернення. У цьому контексті ідеологема «врегулювання» є евфемізмом для фіксації згаданого вище «особливого статусу», оскільки передбачає передусім вибори на територіях, «підконтрольних бойовикам». (Твердження про те, що ці вибори пройдуть за українськими законами та будуть визнані як «прозорі та демократичні», належать до суто риторичних фігур мови, оскільки Україна не має контролю над згаданими територіями. Саме тому «прозорість» та «демократичність» цих виборів радше за все буде приблизно такою самою, як і в ситуації проведення референдумів про створення так званих ДНР та ЛНР.)

Завершує Звернення теза про те, що «перемогти ми можемо лише мирним шляхом», що знову ж таки йде всупереч мобілізаційним зверненням «дискурсу війни». Завершення промови є дуже симптоматичним: «Ми сильніші, набагато сильніші, ніж місяць тому. Ми тримаємо порох сухим. Бо мирний процес ще не став незворотним. Але головне — в рамках мирної стратегії ми добилися суттєвої деескалації конфлікту і кожен з вас це вже відчуває. Це дає шанс із великою надією та стриманим оптимізмом дивитися у наше українське мирне майбутнє. *Я подвою і потрою зусилля для досягнення миру* (курсив мій. — *О.Ш.*). Віримо, що після важких випробувань на нас очікують мир, реформи, процвітання, європейська перспектива. Все буде добре. Слава Україні!»

Я не буду зараз надовго спинятися на невідповідності наведеної риторики дійсності (деескалація конфлікту залишається вельми сумнівною), а відзначу лише факт «заспокійливої» ноти Звернення, яка є типовою для дискурсів з пацифістською домінантою. У ній фактично відсутній заклик до всього народу, заклик до єднання в ситуації смертельної небезпеки (цю небезпеку применшено в словах «Все буде добре!»). Народ перетворюється на пасивного суб'єкта, якому Мир дарується Керівником Держави. (Слова «Я подвою та потрою зусилля для досягнення миру!» нагадують відомі слова Чемберлена «Я приніс вам мир!».)

Які висновки ми можемо зробити стосовно типу дискурсу влади в ситуації війни?

1. Дискурс Влади в ситуації військових дій між Україною та Росією є сумішшю між «дискурсом війни» та «миротворчим дискурсом» з істотним переважанням другого. В українській публіцистиці за останній період з'явилася низка статей, де політику П. Порошенка порівнюють з політикою маршала Петена. Не повторюючи всього сказаного з цього приводу, зазначимо лише те, що спільними рисами між дискурсом П. Порошенка і основними меседжами та діями Петена є: а) подібність аргументації на користь миру (армія противника набагато сильніша, спротив означати-ме величезну кількість зайвих жертв); б) стратегія співпраці з агресором; в) визнання особливого («спеціального» у Петена) статусу окупованих територій.

2. Зазначена суміш визначає певний тип спотворення реальності (або не називання речей своїми іменами) у цьому типі політичного дискурсу. Тотальна *евфемізація* призводить до редукції поняття «Істини» та до різновиду орвелівського ефекту ототожнення протилежностей тільки у дзеркально-симетричному, зворотному напрямку. І якщо в орвелівській «новомові» (newspeak) говориться «Мир — це Війна», то у новоствореній новомові, навпаки, ця фраза набуває вигляду «Війна — це Мир». Багатозначність терміна «мир» у цьому дискурсі дає змогу інтерпретувати «мир» у суто петенівському розумінні, тобто як відмову від суверенітету над частиною територій. Тому, якщо у передвибірчих гаслах Блоку Петра Порошенка з'являється гасло «За Перемогу! За Мир!», то спотвореність реальності виявляє себе в тому, що здача територій подається як перемога.

3. На відміну від Петена, меседж якого гаряче підтримувала більшість населення Франції (тоді як де Голь був маргіналом), в ситуації патріотичного піднесення в Україні, коли «дискурс війни» стає трансцендентальною рамкою масової свідомості, миротворчий дискурс української влади сприймається як маніпулятивна технологія, як обман. За умов цього смислового розриву акт інтерпеляції не відбувається, а довіра між владою та суспільством стрімко тане. І можна прогнозувати, що ця тенденція буде лише поглиблюватися.

Євген Головаха

Соціальні наслідки війни в Україні

Війна і суспільство — це тема, яка для соціологів дуже важлива. Соціологія війни, на відміну від військової соціології, яка займається військовими, насамперед вивчає проблеми війни і миру, соціальних чинників і наслідків війни. Вона була заснована у західному світі, хоч як це дивно, російськими вченими, які пережили громадянську війну і революцію. Тож її створювали ті соціологи, кого вислали з СРСР і хто сам виїхав. Вони й розробили на Заході засади того, що називають соціологією війни. Першим теоретиком, найбільш знаним, був Пітирим Сорокін. Він заклав основи теорії соціології війни, зокрема теорії соціальних наслідків війни і чинників, завдяки яким вона взагалі виникає. Потім був його послідовник Микола Тимашев і, нарешті, Микола Головін, якого на Заході вважають фундатором військової науки у соціальному вимірі.

З цієї теорії випливає одна дуже важлива річ, на яку нам слід зважати: війна має дуже суттєвий вплив на різні виміри життя суспільства, яке в цю війну залучене. Пітирим Сорокін називає кілька соціальних наслідків війни, що безпосередньо стосується і нашого суспільства. З чим ми мусимо мати справу, оскільки переживаємо стан війни? 1. *Посилення контрасту між багатством і злиденністю*. Тобто ми будемо мати як наслідок війни ще більшу соціальну і майнову диференціацію, ще більш нахабну еліту і ще більш злиденні маси, хоч би що там було. 2. *Зниження життє-*

вого рівня більшості людей. Ми це вже бачимо, і це невідворотно. 3. *Обмеження прав і свобод громадян.* Це доволі серйозна проблема. Хоч як ми заявляємо про демократію і про те, що нарешті позбулися авторитарного режиму, зараз виявиться дуже багато нових проблем з демократією. Бо це війна. Буде багато провалів з нашими правами і свободами. І той, хто висловлюватиметься проти домінантної думки, ризикує бути покараним офіційними або самопроголошеними «люстраторами». Якщо ви вийдете перед натовпом і скажете — а я вважаю, що не треба війни? У вас дискурс нормальний. Але вас можуть і у смітник посадити. І це буде обмеження вашого права на волевиявлення. 4. *Переміщення великих мас людей.* Ми це вже зараз спостерігаємо. І з цього випливає безліч нагальних і майбутніх соціальних проблем. 5. *Мілітаризація суспільного життя.* Мілітаризація дуже погано співіснує з відкритістю суспільства. Мілітаризована свідомість відповідає вимогам мобілізаційного суспільства, але обмежує різнобарвність суспільного життя і можливості індивідуальної самореалізації. 6. *Посилення втручання держави у всі сфери життя людей* (включно з сімейною). Родина поволі втрачає важливу функцію потужної соціальної підтримки людини на рівні безпосередніх соціальних відносин. Особливо це стосується громадянських війн, які призводять до внутрішньосімейних конфліктів і конфронтації.

Зрозуміло, Пітирим Сорокін у своєму аналізі соціальних наслідків війни виходив з реалій класичних війн минулого. Сучасний тип війни, яку Україні нав'язала Російська Федерація, має специфічні риси і наслідки. Її найпоширеніша назва — гібридна війна. Більш точною мені видається інша назва — «комбінована війна», коли держава-агресор комбінує методи окупації та анексії одних територій з розпалюванням громадянської війни на інших територіях і загрозою ядерної війни застосовно до можливих союзників держави, що стала жертвою агресії. При цьому війна офіційно не оголошується ані агресором, ані жертвою і, отже, не визнається повною мірою міжнародним співтовариством. Неоголошена комбінована війна (НКВ) між Росією і Україною є новим і невивченим соціальним феноменом з невідомими і непередбачуваними соціальними наслідками.

Зрозуміло, залишаються спільні риси НКВ в Україні із класичними війнами минулого. Оскільки є агресор і жертва агресії, на боці останньої залишається потужний чинник репрезентації війни у свідомості населення та міжнародної спільноти як справедливої, визвольної і спрямованої на захист свого народу і своєї території. Завдяки цьому людські жертви та соціально-економічні втрати, пов'язані з війною, знаходять ідеологічне, моральне та психологічне виправдання в масовій свідомості і можуть сприяти консолідації суспільства, збільшуючи його мобілізаційні ресурси та оборонний потенціал. Однак за умов НКВ, коли зовнішня агресія маскується діями «ополченців» і підкріплюється загрозою прямого вторгнення регулярної армії агресора, чинник справедливості і визвольного характеру війни

очевидний далеко не всім громадянам держави, що стала жертвою агресії. Якщо взяти до уваги тотальний пропагандистський вплив Росії, який вкрай складно контролювати без тотальної цензури, можливої тільки у разі військового стану, в регіонах, традиційно орієнтованих на розширення співробітництва з Росією, може виникати масове неприйняття державної політики, спрямованої на організацію збройного опору російській агресії. На тлі економічних втрат і зниження рівня життя населення цей чинник може викликати погіршення психологічного стану і соціального самопочуття населення, поглиблення міжрегіональних суперечностей з подальшою соціальною дезінтеграцією і внутрішньополітичною нестабільністю (як в окремих регіонах, так і в суспільстві в цілому).

У цих умовах важливо ретельно відстежувати загрозливі зміни у масовій свідомості. Йдеться насамперед про радикалізацію, мілітаризацію і чорнобіле сприйняття соціальної дійсності. Радикалізація загрожує зростанням підтримки радикальних політичних сил і лідерів, які пропонують масам прості рішення складних соціальних проблем і безвідповідальні популістські гасла. Мілітаризація означатиме, що у свідомості людей місце цінностей нормальних, природних, пов'язаних з їхнім повсякденним існуванням, заступатимуть мілітаристські, скажімо, перемога за будь-яку ціну, обожнювання військових тощо. Чорно-біле сприйняття виходить з найпростішого уявлення, що світ поділений на тих, хто з нами, і тих, хто проти нас. І третього нема. Складність соціального світу вже не сприймається. А з цього випливає не тільки здатність чинити більш потужний спротив зовнішньому агресорові, а й внутрішні конфлікти, які сягають дуже серйозного рівня і стають дедалі агресивнішими.

Але є й позитивні наслідки протистояння зовнішній агресії за умов НКВ. По-перше, це консолідація суспільства. У нас була дуже чітка регіональна диференціація, зараз вже такої нема. Зараз є більш інтегровані регіони, за винятком хіба що Донбасу, який суттєво відрізняється від інших регіонів. По-друге, мобілізація ресурсів виживання. Що важливо? Сталася суттєва мобілізація людських і соціальних ресурсів. Ми бачимо це на феномені волонтерства, ми бачимо це і в тому, що суттєве погіршення економічних обставин не призводить до масового спротиву владі. І третє, що теж дуже важливо, — це патріотизм, національно-громадянська ідентифікація. За останні вісім місяців у нас суттєво зростає відсоток людей, які насамперед ідентифікують себе з Україною. Зараз це вже дві третини населення, хоча ще рік тому таких було лише близько половини. Це дуже принциповий момент. І нарешті, якщо війна сприймається як потенційно переможна, то посилюються позитивні наслідки і пом'якшуються негативні ефекти. Тобто треба підтримувати у свідомості людей уявлення про справедливий характер і переможний результат війни. І в цьому я бачу відповідальність інтелектуальної еліти, насамперед філософської та соціологічної спільнот.

Ольга Куценко

**«Як забезпечити вихід з війни
не тільки збройними зусиллями?»**

Дозвольте зробити наголос на кількох ідеях. У житті не тільки українського суспільства, а й сучасної Європи війна стала тією подією, яка, начебто, залишилась у минулому, ХХ сторіччі. Поширеною в Європі стала віра в те, що війна у ХХІ сторіччі неможлива. Утім, ця подія постала як реальність на Сході України. Понад те вона має тяглість у часі і сформувала вже певні звичаєві практики життя у стані війни.

Нещодавно на факультеті соціології Київського університету ім. Т. Шевченка відбувся робочий семінар з представниками Міністерства оборони України, де було порушено питання про те, як забезпечити вихід з війни, як вплинути на вихід з війни і не лише збройними зусиллями. Що для цього потрібно? Відповідь номер один — насамперед потрібно зрозуміти інтереси всіх тих, хто включений у процес війни; зрозуміти і розрізнити групи людей, які, ймовірно, представлені у військових взаємодіях через різні інтереси та очікування. Якщо ми зможемо це зрозуміти, якщо ми зможемо визначити такі структури інтересів, то, можливо, це дасть підстави для більш ґрунтовних відповідей на питання: «Що робити для того, щоб подолати стан війни як можна швидше і не тільки військовими засобами?» Зараз власне напрям пошуку відповіді на питання «Що робити?» можна лише стисло окреслити. Тож пропоную більш сфокусовано подумати про структури інтересів, групи інтересів, які включені у процес військових взаємодій сьогодні на Сході України.

У середині 2010-х років було проведено порівняльне дослідження «ІнтерЕтно» за підтримки програми INTAS, яке, на жаль, стало більш відомим за межами України. Дослідження було спрямоване на вивчення механізмів і форм інтеграції мігрантів у різних країнах Європи; зокрема, в Україні нас особливо цікавили кримські татари як репатріанти. Одним із результатів цього дослідження стали висновки про те, що в Криму латентно накопичується великий конфлікт інтересів, пов'язаних із захопленням території Криму. Серед них ключову роль відігравали політичні інтереси Російської Федерації та інтереси російського великого бізнесу, які могли призвести до захоплення Криму де-факто. Нещодавно цей дослідницький висновок не сприймався достатньо серйозно, доки не відбулась анексія Криму. Сьогодні нема сенсу сперечатися з приводу того, чи дійсно відбувається війна на Донбасі. З цього приводу є численні аргументи і узагальнення військових та експертів-аналітиків, які займаються безпосереднім вивченням процесів військового протистояння. Війна на Сході України, на жаль, є фактом. І це війна з боку Росії стосовно України.

Упродовж 2000-х років можна було спостерігати багато ознак того, що між державами Росії та України накопичується конфлікт, який може призвести до безпосереднього зіткнення інтересів. Між тим до останнього

зберігалася віра в те, що мирне співіснування, навіть за наявності конфліктів, буде залишатися абсолютною цінністю в епоху після Другої світової війни; що цінності громадянства, права і свободи будуть залишатися домінуючими в європейських країнах. Вважалося, що саме ці цінності будуть на перешкоді тенденціям насильницького розвитку конфліктів. Але так не сталося. Які інтереси сприяли розв'язанню війни на сході України?

Стан війни є багатоскладовим з огляду на представлені в ньому інтереси. Перше, у розв'язанні війни на Донбасі суттєву роль відіграли інтереси Росії економіко-політичного і імперського характеру. Втім, далеко не тільки інтересами економіко-політичних еліт Росії, а також інших зовнішніх щодо України стратегічних еліт зумовлений поточний військовий конфлікт. Переплетення інтересів зумовлює складність явища, в якому не просто розібратися. Друге, слід звернути увагу на інші прояви політико-економічних інтересів, які є внутрішніми для України, які також є неоднорідними і які, безумовно, потрібно враховувати. Маю на увазі політико-економічні інтереси тієї правлячої в Україні еліти, представники якої 28 лютого 2014 року вимушені були покинути свої статусні позиції, однак прагнення контролювати як економічні активи, так і політичний процес, що забезпечує можливість збільшувати економічні капітали, — таке прагнення у цієї групи залишилося. І тому другий аспект конфлікту інтересів у війні пов'язаний з інтересами цієї групи політико-економічної еліти, яка до недавнього часу посідала ключові позиції державного контролю в Україні. Третє: також потрібно врахувати специфічні політико-економічні інтереси нині опозиційних в Україні еліт, які також можуть відігравати свою роль у війні на Донбасі, суттєво ускладнюючи військове протистояння. Але це — тільки макрогравці військової взаємодії в Україні.

Є й інший рівень інтересів, який набув великого значення під час війни, а саме: інтереси, представлені на рівні соціальної структури, соціальних мереж у Донбасі. Ці структури та їхні інтереси дуже швидко зазнали радикалізації, яка зумовила підтримку насильницького протистояння. Така радикалізація стала несподіванкою для багатьох спостерігачів та аналітиків. Для того щоб розібратися, як це могло статися, слід звернутися до теорій радикалізації, теорій, які пояснюють поширення тероризму, переходи індивідів від стану соціального незадоволення і установки на протест до фактичних насильницьких екстремістських дій або лояльного ставлення до таких дій.

Якщо спиратись на ці теорії, то потрібно повернутися назад, бодай до січня—лютого 2014 року, коли на Євромайдані починає активізуватися більш радикальний анклав, більш жорсткий у способах протестної дії порівняно з більшістю людей, що брали участь у подіях Євромайдану. Радикалізація, якщо визначити її «географічно», починалася, як ми пам'ятаємо, від правого «кута» за географією Майдана Незалежності, а згодом позиціювалася як Правий сектор. Оця радикалізація стала своєрідним каталізато-

ром переходу від масових мирних протестних дій, спрямованих на захист своїх інтересів, до готовності діяти будь-якими способами, не лише мирними. Це стало своєрідною критичною точкою. Почався процес радикалізації, який поширився на інші території України, зокрема на східні регіони, але з іншим змістовим наповненням. У цих регіонах, фактично, проявилися подібні до Євромайдану наміри людей захистити власні інтереси. Однак інтереси виявилися іншої спрямованості.

У березні та квітні 2014 року, після анексії Криму Російською Федерацією, почалася наступна фаза розвитку конфліктного протистояння. Щоб краще зрозуміти зміст подальших подій, слід зазначити, що особливістю регіону Луганської та Донецької областей є дуже відчутна іммобільність населення регіону. Переважна більшість мешканців регіону — більш як 80% — ніколи не виїжджали за межі своїх областей, зі свого місця проживання. Вони знали про Україну лише з чуток, міфів, із тих стереотипованих уявлень, які історично формувалися в них, а потім набули акцентуації з допомогою популярних в регіоні проросійських ЗМІ.

Стереотипізоване сприйняття «інших» крізь дихотомію «свій — чужий» (де в ролі «чужого» фактично поставала Україна як така) скеровувалося зовнішніми впливами. Таке сприйняття відіграло велику роль у мобілізації мешканців Донбасу до загонів самооборони для захисту власних інтересів від «чужаків» у тому розумінні, яке було на той час поширеним у масовій свідомості. На підставі сприйняття власної життєвої ситуації як чужої щодо життєвих ситуацій в інших регіонах України, на сприйнятті центральної української влади як чужої інтересам Донбасу утворюється велике соціальне середовище, яке швидко структурується, зорганізовується й активно озброюється з боку зацікавлених представників зовнішніх та внутрішніх політико-економічних еліт. Таке соціальне середовище щільно пов'язане мережевими зв'язками (сусідства, дружби, знайомства). Мережі спілкування стають ефективними каналами швидкого поширення певних настроїв, міфів, ставлення та інтерпретації подій, уявлень про те, хто є «друг», а хто є «ворог». Такі соціальні мережі стають відкритими для будь-кого, хто позиціонує себе як захисник відповідних інтересів. Саме таке соціальне середовище підтримало російських найманців, кубанських козаків, «загони самооборони», які поширили свій вплив на теренах Донбасу. Часто такі формування сприймалися місцевим населенням як такі, що здатні захистити їхні інтереси у протистоянні з «чужою Україною». В результаті в ситуації військового протистояння Україна отримала клубок інтересів численних груп, що суттєво ускладнює намагання припинити війну.

Де шукати вихід із ситуації, коли у насильницькому протистоянні переплетені і зовнішні інтереси щодо встановлення контролю над Україною й перерозподілу сфер глобального впливу, і внутрішні інтереси радикалізованих соціальних середовищ. До того ж треба враховувати й те, що впродовж

війни формуються нові групи людей, які мають досвід насильницької боротьби, досвід життя в умовах війни, і цей досвід є негативним, часто — трагічним. Багато з мешканців Донбасу втратили все необхідне для нормального життя, фактично стали люмпенами, що також впливає на їхні соціальні інтереси й соціальне самопочуття.

Отже, головний висновок — це багатоманітність, багатоскладовість соціальних інтересів, які представлені в подіях війни. Цю багатоскладовість необхідно вивчати та враховувати у пошуках способів виходу суспільства та держави із ситуації війни.

Сергій Макеєв

Особливості подання війни в українських телевізійних новинах

У моєму повідомленні дві теми. По-перше, коротке обговорення теми війни взагалі. І по-друге, питання, як війна форматує українські телевізійні новини, тобто якими вони стають за умов озброєного конфлікту на Сході країни.

Дилетантизм має унікальний потенціал емансипації: коли запропоновано висловитися, а ти мало що знаєш про предмет, тоді владно підступає і опановує тебе стан, про який із захватом повідав нам Іван Олександрович Хлестаков, — «легкість в думках надзвичайна». Утім, те емансипувальне піднесення, що охопило мене, нікуди правди діти, виникає не лише з суто біографічних фактів, адже війна ніколи і жодним способом не потрапляла до сфери моїх інтересів, хоча й трапилося мені скласти збірку статей «Демони миру і боги війни» в часопису «Політична думка». Істотніше те, що, так би мовити, психосоматика соціології є переважно пацифістською. Проте дослідження війни і розмови про неї в соціологічних термінах тривають досить давно, починаючи з унікальної праці Семюеля Стауфера про установки американських солдатів (опублікованої 1949 року), після того, як він з помічниками проінтерв'ював близько 500 тисяч учасників Другої світової за допомоги майже 200 анкет зі 100 і більше запитань, аж до недавньої узагальнювальної книги Синіши Малешевича 2010 року «Соціологія війни та насильства». А нині всюди говорять про виникнення «нової», відмінної від колишніх, війни.

Про власне війну — два міркування. По-перше, повторю це слідом за багатьма, порядки, що їх встановлює війна, руйнуються також в результаті воєн. Або, інакше, якщо війна і розв'язує якісь проблеми, то вона ж створює нові, розв'язувати які стане наступна. У війнах розпадався Радянський Союз, причому процес цей тривав і в нинішньому сторіччі — 2008 року Грузія, 2014-го Україна, у війнах розпадалася і Югославія. По-друге, то були війни відокремлення, розмежування, дистанціювання. Адже те, що іменують суспільством, являє собою відносно стійку конфігурацію спільного існування людей, відмінних і подібних за багатьма ознаками. І тоді

війна виступає знаком неможливості продовжувати спільне існування: принципи і компроміси поруч-буття дезавуйовані, ставки на толерантність, ціннісну та культурну плюральність піддаються радикальній «критиці» найсправжнісінькою зброєю.

І хто здатний розібратися, що в такому перебігу речей інспіровано, що інфіковано, а що стало наслідком безкорисливих переконань або неприязні, що раптово прокинулася, а раніше приборкувалася і здавалася надійно приспаною. Більш-менш ясно тільки те, що це війни без переможців і переможених. А отже, для сорому і каяття після замирення не знайдеться місця, а помисли про реванш свідчитимуть лише про безсилля змінити новий порядок речей. Зрозуміло, хтось втрачає, хтось набуває, але урочистостей перемоги не передбачено.

Ми з Н. Костенко разом з Академією української преси спостерігаємо за телевізійними новинами напередодні виборів. Розповім про деякі особливості форматування війною змісту і стилю даного телевізійного жанру. Почну зі ставлення громадян до новин за даними моніторингу Інституту соціології НАН України. Якщо рік тому серед жителів Донецької та Львівської областей, що опинилися сьогодні по різні боки конфлікту, медіа не довіряли (майже схожим чином) понад чверть і більш як третина населення відповідно (29%, 37%), то влітку 2014 року — понад дві третини в Донецькій області, де дивляться і слухають російські ЗМІ, і менш як п'ята частина у Львівській області (69% і 18% відповідно). Інакше кажучи, установки поляризувалися — це найпомітніша тенденція. І разом з тим, не дуже довіряти медіа, не плекати ілюзій щодо їхніх намірів або здатності неупереджено висвітлювати події, але читати, слухати, дивитися ті інформаційні джерела, які менше дратують і не створюють в цілому когнітивного дисонансу — такими є повсякденні медійні практики значної кількості громадян.

Після лютневих подій на Майдані новини стають україноцентричними: середня частка повідомлень про політичні події в Україні навесні досягла двох третин, лише наприкінці вересня знизившись до 54%, тоді як рік тому була в межах чверті, а разом з повідомленнями про міжнародну реакцію на український конфлікт становить три чверті всіх новин. У фокусі уваги «гаряча точка» на карті країни: у травні та вересні частка повідомлень про ситуацію на Сході коливається близько позначок 42–45%.

Склалися й утвердилися моноmodalність і моновалентність медіаландшафту, що є продуктом так званої «журналістики відданості». Телебачення дає гранично спрощений, без відтінків, образ конфлікту, де перше і найвагоміше слово належить схематичному і, можливо, тому всеосяжному кліше «свої — чужі». Відключення російських телеканалів, мінімізація присутності «інсургентів», «колабораціоністів» та «опортуністів» в українських теленовинах підтверджують цю тенденцію. За кадром, зрозуміло, залишається найбільш катастрофічне, жахливе й огидне, досить мало повідомлень про злочини протилежного боку конфлікту: журналістика відданості явно ша-

дить суспільну мораль і психіку. Проте «погана взаємність», як її називає Рене Жирар, присутня наочно і нав'язливо: звинувачення, стигматизація, невротичність безперервно поставляються в комунікативну сферу.

Ситуація з російськими новинами дещо відрізняється. Трансльовані в Донецькій і Луганській областях навесні і, менш інтенсивно, восени, вони говорять виключно про «фашистів і бандерівців», тобто про найзапекліших злочинців, яким протистоять добровольці, які виступили проти зла, що піднялося в Києві і рушило у східний регіон країни. У цих новинах Україна постає простором не стільки поправної, зрештою, соціальної аномалії, скільки простором антисоціального взагалі.

Причому масовий настрої відтворює подібне означення. В інтерв'ю окремих громадян східних областей фігурують ті самі «ми — вони» в однозначному етичному забарвленні з чітко розділеними інвективами — відкрито висловлювана претензія на автохтонність, декларація неможливості продовжувати спільне існування. А в Росії населення, дотримуючись тієї самої конфліктної опозиції, масово, як засвідчили опитування, підтримало і анексію Криму, і «допомогу керівництва Росії» озброєнням співвітчизникам на Сході України, попутно визнаючи випадковість присутності певних територій у складі України і навіть ставлячи під сумнів легітимність суверенітету української держави.

Відчутним наслідком виявляється, таким чином, однаковість сприйняття і трактування подій, а також і їхніх причин, аж ніяк не тотальна, але очевидно домінантна. Або, по-іншому, новини і люди на Донбасі та в Росії дотримуються якоїсь пережиткової і, значною мірою, магічної каузальності, анітрохи не сумніваючись у її пристосованості до подій та сумірності їм. І ще інакше, минуле раптом стало призмою, яка редукує нерозпізнаване теперішнє до образів і символів, що спливають із глибини часів, — така собі ірраціональна утилізація колишнього.

Але як у разі українських, так і в разі російських новин вже не встановити, чи то «журналістика відданості» так форматує установки населення, чи то вона, своєю чергою, програмується такими уявленнями, які магічним чином, загадково долають соціальні та освітні відмінності між індивідами, набуваючи статусу найпоширеніших. Залежні і незалежні інтерпретатори змушені обирати між цими двома опціями, або ж намагатися окреслити можливі симбіотичні поєднання їх, або ж допускати їх паралельне співіснування, щодо припустимості або ж необов'язковості якого не вдається запропонувати достовірних гіпотез.

Крім того, склалася і якийсь час відтворюватиметься нова структура суспільства і влади України, те, що найдоречніше, мабуть, називати соціально-політичною зборкою, що являє собою сукупність складок (гетерогенних асамбляжів) у кризовому соціумі. Вона переводить, не назавжди, але про терміни доводиться тільки гадати, до розряду менш значущих всі інші стратифікації та диференціації населення країни економічного та культурного

порядку. Соціально-політична зборка почасти явно присутня в теленовинах, почасти мається на гадці, виразно проговорюється. Ось її склад:

— Складка державної *законодавчої і виконавчої влади* різного рівня, причому її вищі структури тільки після 26 жовтня було повністю легітимовано демократично проведеними виборами, нижчі перебувають в очікуванні на зменшення асиметрії в повноваженнях і ресурсах, а решта інститутів та організацій підлягають оновленню в процесі люстрації та реформ. Війна поставила перед владою проблеми такого рівня складності, відповідати якому наймовірно важко, якщо взагалі можливо. Що природно генерує підвищену увагу і навіть підозри з боку громадськості та опонентів до її, влади, дій.

— Складка *унітарності*, що складається з гарячих і помірних прихильників єдності країни та її територіальної цілісності, з тих, хто прихильний до загальнолюдських цінностей, прав і свобод і хто утворює соціальну базу нової влади, щодо якої зберігаються як завищені очікування та надії, так і готовність та здатність контролювати її дії; це сегмент упередженості та збудженості.

— Складка *індиферентизму*, байдужості і відчуженості, відсутності інтересу до політики, неучасті у виборах, зосередженості на собі.

— Складка *колабораціонізму*, сегмент свідомого співробітництва громадян, військових, міліціонерів, державних службовців різного рівня із зовнішнім агресором, особиста («ополченці», учасники незаконних військових формувань, «народні мери і губернатори»), а також матеріально-фінансова допомога йому.

— Складка *реставраційних настроїв і дій*, носіями яких є громадяни, не згодні з результатами подій зими та весни 2014 року, переконані прихильники колишніх практик владарювання, які не підтримують дії нової влади, в більшості своїй демонструють пристосовницьку або вичікувальну поведінку; це складка, в межах якої припустимі як саботаж обов'язкових до виконання управлінських рішень, так і прояви некомпетентності та непрофесіоналізму, прирівнювані в кризовому соціумі до опортунізму.

— Складка *інсургентів* — озброєних супротивників влади, частина яких прибула із сусідніх держав або псевдодержавних утворень.

— Складка *страждання* (мізерабілізму), біженці та переселенці, що втратили житло і роботу, потерпілі під час військових дій, сім'ї загиблих українських солдат, офіцерів, цивільних, поранені та покалічені.

— Складка *непідконтрольної території*, влада і цивільне населення тих фрагментів Донецької та Луганської областей, які перебувають по той бік лінії роз'єднання військових за Мінською угодою. У більшості своїй люди там вважають себе приниженими і ображеними лютневими подіями в Києві, відчувають загрозу з боку радикально налаштованих «націоналістів» і говорять про це, не вважають нинішню Україну своїм «домом», визнають законним відокремлення від решти країни, а в інсургентах убачають гарантів захищеності.

— Складка *втраченої території* — Крим, фантомний біль України, що підживлює мрії та ілюзії про відновлення статус-кво 1954 року.

Томас Ман десь написав: «Абсолютне зло корисне в моральному сенсі. Стосовно нього треба визначатися». Нова сегментація суспільства і влади також примушує, хоча й не імперативно, до вибору, а отже, вона корисна. Однак у якому сенсі корисна і в якому не є корисною — предмет окремого вивчення і роздумів.

Олег Білий: Не хотілось би зловживати правом модератора на підсумок, що в ньому за доби тоталітаризму уособлювалося пильне око «великого брата». Водночас на правах учасника дискусії зауважу. Перебіг нашого круглого столу показав, що, попри очевидну актуальність, тема, обрана для дискусії, містить у собі небезпеки та спокуси пограничного стану, в якому суспільство й усі ми як частина цілого суспільства тепер перебуваємо. Академічний досвід, вироблені на його підставі підходи та стереотипи, цілком доречні у мирні часи, нині можуть бути недостатніми для розуміння істини буття тут і тепер. З цього погляду повертає до себе увагу виступ колеги Ольги Куценко, точніше, один з його наративів, що спонукає мене висловити низку міркувань.

Соціологія має починатися з того, щоб називати речі своїми іменами. Спроба доповідача в контексті агресії однієї держави проти іншої зосередити увагу радше на конфлікті інтересів різних груп населення всередині однієї держави в певному сенсі легітимізує інтереси донбаського ворохолюбника-терориста — це, як на мене, хибна соціологія. Ясна річ, є свої виразні регіональні особливості у населення Донбасу, як є вони у населення Галичини, Київщини, Одещини. Їх треба вивчати і брати до уваги у соціальній політиці тощо. Однак не можна обмежуватись таким інструментарієм у поясненні подій нинішньої війни, що обтяжене підміною реальності. Навіть подвійною підміною. Тому варто наголосити, що від самого початку головним дієвцем у протесті проти нової влади у Києві було не власне населення, а відомі «господарі Донбасу». Саме вони розпочали процес повстання проти української держави, хоча, ясна річ, їхній план не передбачав відокремлення від України, а лише забезпечення свого повновладдя в регіоні та, за можливості, збереження максимуму своїх позицій у загальнонаціональному масштабі. Одночасно діяла інша сила: російська агентура, диверсійна мережа, невдовзі підтримана прямою інтервенцією сусідньої держави. Її план був суттєво інший. І він швидко взяв гору над сепаратистським шоу донбаських олігархів (яких, до речі, й дотепер не притягнули до відповідальності за державну зраду). Наразі принаймні запізно замість аналізу інтересів провідних дієвців, передусім іноземних, звертатися до аналізу подій крізь призму особливостей соціальних інтересів населення Донбасу (згадаймо горезвісне гасло «почути Донбас!»). Інакше ми матимемо бруталне викривлення тієї соціальної реальності, яку повинен досліджувати соціолог. Якщо

вивчати інтереси, які інспірували війну, то розпочнімо аналіз з інтересів агресора, який розв'язав цю війну. По суті, таке зміщення акцентів межує з небезпечною легітимацією, яка утворює базу для апології колабораціонізму та виправдання геополітичних амбіцій чужої держави, а саме Росії. Це приблизно те саме, що подавати діяльність так званого козацького стану, що діяв у складі Вермахту та СС під орудою Петра Краснова, начальника Головного управління козачих військ Імперського Міністерства окупованих територій з позиції «неупередженої соціології».

Захист своїх політичних і соціальних прав аж ніяк не передбачає нехтування зобов'язаннями перед державою, насамперед лояльністю щодо її суверенітету. Принцип суверенітету лежить в основі всіх правових систем. Суверенітет створює право, а не підпорядковується інтересам. І слід чітко усвідомлювати, що «захист інтересів» частини громадян Південного Сходу розгортався у річищі реваншистської стратегії Росії, за її організаційної, фінансової та військової підтримки, внаслідок обробки свідомості всілякими шовіністичними міфологемами у комбінації з Марксовою тезою, згідно з якою «у пролетарів немає батьківщини». Отже, не треба плутати державну зраду з реалізацією права на повстання, яке Русо вважав головним пунктом суспільного договору.

Олег Білий — доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Тетяна Гардашук — доктор філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософських проблем природознавства та екології Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Євген Головаха — доктор філософських наук, завідувач відділу історії, теорії і методології соціології, заступник директора Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».

Олександр Єременко — доктор філософських наук, професор Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (Севєродонецьк).

Анатолій Єрмоленко — доктор філософських наук, професор, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Володимир Климчук — кандидат філологічних наук, літературознавець, громадсько-політичний діяч, автор розвідок в царині історії та теорії лібералізму, тоталітарних та пост-тоталітарних політичних технологій, проблем конституціоналізму.

Роман Кобець — кандидат філософських наук, науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, викладач кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Віктор Козловський — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Ольга Куценко — доктор соціологічних наук, завідувачка кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Юрій Лобода — докторант відділу логіки, методології і філософії науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Сергій Макєєв — доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України. Сфера наукових інтересів — соціологія політики, інституційна теорія соціальних змін.

Мирослав Попович — академік, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України, головний редактор часопису «Філософська думка».

Сергій Пролєєв — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, президент Українського філософського фонду.

Микола Сунгуровський — полковник запасу, кандидат технічних наук, військовий експерт, директор воєнних програм Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова.

Валентин Торба — журналіст (газета «День», Луганськ), блогер, директор порталу «Золоті сторінки України. Луганщина», лауреат премії «За громадянську позицію в галузі публіцистики» ім. Дж. Мейса.

Олексій Шевченко — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Сфера наукових інтересів — філософський структуралізм, філософія політики.
